

KOMUNALNA DRUŠTVA U DALMACIJI U XV ST.
I U PRVOJ POLOVINI XVI STOLJEĆA

Tomislav Raukar

1) UVOD

a) *Petnaesto i šesnaesto stoljeće*

Ako bismo već drugu polovinu XIV st. mogli označiti kao razdoblje u kojem se razvoj komunalnih društava u Dalmaciji mnogo izrazitije nego prije uključuje u velike evropske političke zamisli, s anžuvinskim uporištima od baltičkog do jadranskog područja, pa je i sukob Ludovika I s Venecijom i uklanjanje mletačke vlasti 1358. posljedica sasvim izmijenjenih političkih odnosa, onda smijemo zaključiti da su XV i XVI stoljeće nova razvojna etapa u kojoj će jak pritisak vanjskih snaga, Venecije i Turske, odlučno utjecati na povijest istočnog Jadrana. Uzajamno mletačko-tursko djelovanje, koje se konačno oblikuje oko g. 1500, ne može se, ni dugim trajanjem ni temeljiteću utjecaja, usporediti niti s jednom pojavom u prethodnim stoljećima njihova razvoja.

Dvostruka geopolitička usmjerenost gradova, prema kontinentalnom zaleđu i jadranskom području, te istodobna dvostruka razvojna ovisnost o političkim snagama s kopna i mora, primjetna je u različitim oblicima u čitavom komunalnom srednjovjekovlju, ali je ipak utjecaj stranih sila između 1100. i 1400. bio slabije izražen, nego između 1400. i 1600. U XII i XIII st., kada se stvara komunalno ustrojstvo, politički su poremećaji kratkotrajni i prostorno ograničeni, kao što je mletačko-križarsko osvajanje Zadra (1202) ili tatarski prepad četrdeset godina kasnije. Komunalna se društva sve do XIV st. razvijaju u razmjerno povoljnim okolnostima koje obilježava ravnoteža kontinentalnih i jadranskih utjecaja (Arpadovići, feudalni dinasti, Venecija). Anžuvinsko XIV stoljeće, s prevladavajućim kontinentalnim utjecajem, uklanja vlast Venecije i gradovima omogućuje slobodan prodor prema jadranskom području. Ali, u uvjetima krize društvenog ustrojstva u ugarsko-hrvatskoj državi nakon Ludovikove smrti (1382) naglo slabi kontinentalna komponenta i dotadašnji oslonac gradova u njihovu zaleđu, a pad pod mletačku vlast postaje neizbježan za sve komune, od Zadra do Splita. Zbog toga se mletačko osvajanje Dalmacije 1409—20. prvenstveno očituje kao izravna posljedica krize i slabosti društava u gradskom zaleđu, odnosno kao jak poremećaj kontinentalno-jadranske ravnoteže. Venecija osvaja poli-

tički sasvim osamljene, upravo bespomoćne gradove, lišene svakog značajnijeg oslonca u vlastitom zaleđu.

U razdoblju turskih ratova nakon sredine XV st. ravnoteža utjecaja ponovno se uspostavlja, ali se temeljito mijenja i uloga kontinentalnog zaleđa i položaj komunalnih društava. Dok je u doba Arpadovića i Anžuvinaća zaleđe bilo osloncem, napose u otporu spram Venecije, dotle nakon 1500. neposredno tursko zaleđe postaje područjem ugrožavanja. Zapravo, tek tursko osvajanje kontinentalnog pojasa konačno utvrđuje mletačku vlast nad dalmatinskim gradovima. Mletačka vlast u XVI st. postaje činiteljem opstanka komunalnih društava.

b) Problemi historiografije

Na važan i složen utjecaj Mletačke republike na razvoj Dalmacije upozorio je još 1933, na ponešto slikovit način, Ljubo Karaman, istaknuvši u knjizi »Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek« da je Venecija »preko tisuću niti i putova nametnula dalmatinskim gradovima svoje uredbe i zakone, svoje običaje i forme življenja.«¹ Promatrajući veoma opsežnu bibliografiju radova o mletačkom razdoblju u povijesti Dalmacije, mogao bi se dobiti dojam da je uloga Venecije i njezin odnos prema komunalnim društvima nakon 1409. temeljito istražena, ali takav zaključak ne bi bio sasvim točan.² Historiografija je, doduše, već od sredine XIX st. i prvih istraživanja S. Ljubića u mletačkim arhivima pokazivala veliko zanimanje za povijest Dalmacije pod upravom Venecije, ali su, unatoč tome, njezini rezultati bili necjeloviti i obilježeni znatnim nedostacima koji bi se mogli sabrati ovako: 1) oskudnost arhivskih i fundamentalnih istraživanja, 2) tematska neujednačenost i 3) zanemarivanje društvenog razvoja.

Stupanj istraženosti arhivske građe za povijest Dalmacije u XV i XVI st., napose gradskog notarijata, veoma je skroman. Moglo bi se, štoviše, reći da nismo znatnije odmakli od istraživanja S. Ljubića u drugoj pol. XIX st., pogotovo u pogledu tiskanja izvora.³ Fundamentalna istraživanja koja bi trebala prethoditi proučavanju društvenog razvoja — na primjer, statistički podaci o trgovini, zemljišnom posjedu, pomorstvu, pučanstvu, zatim metrološki sustav, pitanje cijena i posljedice tzv. »revolucije cijena« u XVI st. itd. — također su bila oskudna i tek u novije doba pokazuju stanovit razvoj.

Drugi važan nedostatak historiografije o povijesti Dalmacije u tom razdoblju bila je osjetna neravnomjernost u istraživanju pojedinih razvojnih područja. U dosadašnjim nastojanjima prevladavala su ova područja: 1) upravno-političko ustrojstvo i pitanje autonomije, 2) odnosi među društvenim kla-

¹ Lj. Karaman, Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek, Zagreb 1933, 4.

² Usp. historiografske prikaze: Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1958, 283—290; T. Raukar, O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u XV stoljeću, Historijski zbornik [dalje: HZ], XXXI—XXXII, 1978—79, 281—306.

³ Raukar, n. d., 281—287.

sama i 3) gospodarski razvoj. Ali, niti ta glavna područja historiografskog zanimanja nisu bila jednako temeljito obrađena, jer je historiografija u cjelini pokazivala znatne metodološke slabosti.

U prvom redu, takva su istraživanja rijetko prelazila onu granicu koju je označavalo jednostavno reproduciranje izvorne građe, a razvojna su se područja rijetko nastojala objasniti u uzajamnim vezama ovisnosti ili pak pratiti u njihovu postupnom, društveno uvjetovanom mijenjanju. I najzad, nedostatkom je bilo zanemarivanje društvene komponente. Mnogi aspekti materijalnih i intelektualnih struktura — na primjer, ekonomska podloga i razvoj društvenih klasa, političke ideje i njihove promjene, klasni mentaliteti, svakodnevni život i običaji, društvena podloga umjetničkog stvaralaštva itd. — bez kojih ne možemo uopće tumačiti složen odnos Venecija-komunalna društva, bili su više-manje zanemareni. Zbog toga se inače opsežan popis istraživanja često zadržavao na razvojnoj površini, ne pokazujući težnju za produbljenim, složenijim razmatranjem o razvoju komunalnih društava u novim okolnostima nakon 1409. Takva metodološka obilježja sadrže i pregledi povijesti Dalmacije u mletačkom razdoblju, sve do zadnjega u »Historiji naroda Jugoslavije« II (1958), u kojima se jasno ogledaju svi spomenuti nedostaci historiografije.^{3a}

Upravno-političko ustrojstvo dalmatinskih gradova u XV i XVI st. jedno je od najbolje proučenih područja komunalnog razvoja, jer je bilo najlakše uočljivo i najmanje složeno. Ono je dobro obrađeno u novijim radovima (Maja Novak, 1965; M. Šunjić, 1967),⁴ a historiografija je za nj općenito pokazivala znatno zanimanje. Ni to istraživačko područje nije bilo bez nedostataka — glavnina je zanimanja usmjerena prema upravnim strukturama gradskih središta u komunama, dok je slabije istražena upravna organizacija na dalmatinskom selu — ali je njegova upotrebna razina ipak zadovoljavajuća.

Drugačije je s problemima gospodarskog razvoja, istraživanje kojega pokazuje znatne tematske neujednačenosti i slabosti u načinu njegova tumačenja. Trgovina dalmatinskih gradova u XV st. bila je središnjim predmetom historiografije, dok su neka druga područja, na primjer, razvoj zemljišne proizvodnje i agrarnih odnosa, gotovo u cjelini zanemarena. Ali, i rad na problemima dalmatinske trgovine pokazuje osjetne nedostatke zbog nerazvijenosti fundamentalnih istraživanja.

Autori koji su pisali o dalmatinskoj trgovini u XV i XVI st. redovito su temeljili svoje zaključke samo na zakonskim odredbama, pri čemu su dvostruko pritežili. S jedne strane, razmatrali su odredbe ili zabrane o trgovini dalmatinskih gradova koje je nakon 1409. donosila mletačka vlada izvan cjelovite mletačke ekonomske politike, pa su se te odredbe činile nečim posve iznimnim što je Republika donosila u isključivoj namjeri da ograniči i priguši dalmatinsku trgovinu. S druge strane, autori nisu ni pokušavali da

^{3a} isto, 288—289.

⁴ Maja Novak, Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom, Zadar 1965; M. Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967.

u dalmatinskim arhivima provjere svoje zaključke, odnosno da utvrde kakvi su bili stvarni rezultati zakonskih odredaba mletačke vlade.⁵

Dostignuti istraživački rasponi o razvoju Mletačke Dalmacije u XV i XVI st. najjasnije se sabiru u opsežnoj djelatnosti Grge Novaka. Svojim pionirskim obilježjima njegova su istraživanja bila važan prodor prema novim, do tada nepoznatim područjima hrvatske historiografije. Knjiga »Split u svjetskom prometu« (Split 1921) bila je prvi pokušaj ekonomske analize o jednom dalmatinskom gradu. Ali u isti mah, Novakov je istraživački postupak dopirao samo do određenih granica, jer zaključke o gospodarskom razvoju Dalmacije i o ulozi Venecije nije podupirao iscrpnijim arhivskim radom i fundamentalnim analizama. Budući da se uglavnom obazirao na sustav mletačkih zabrana, zanemarujući ponekad važne činitelje kao što su šira politička i ekonomska zbivanja na Mediteranu i Jadranu ili pak cjelovit privredni sustav Mletačke republike, nije mogao izbjeći protuslovne ocjene. Zbog toga je, objašnjavajući mletačku zabranu iz 1422, zaključio da se »čini da su u Veneciji upravo tražili, kako da spriječe dalmatinsku trgovinu i unište dalmatinsko brodarstvo«, premda su uzroci spomenute odluke bili mnogo složeniji.⁶ U sredini 20-ih godina Novak je u Državnom arhivu u Zadru pronašao sveščić izvožno-uvoznih dozvola iz splitske luke (kontralitere) za 1475—1476, pa je 1928. posebnim člankom upozorio historiografiju na njihovu važnost.⁷ Unatoč tome, nije mogao ukloniti očigledno nesuglasje između tradicionalnog pristupa (prepričavanje zabrana) i novih mogućnosti na koje je sâm upozorio spomenutim člankom (podaci kontralitera). Zbog toga se oba postupka nalaze u istom tekstu G. Novaka iz 1950. u kojem je istodobno zaključio da je mletačka ekonomska politika u Dalmaciji »bila politika ekonomskog porobljavanja i podčinjavanja u svakom pogledu« i da je u drugoj pol. XV st. »Split bio živ trgovački centar«.⁸

Prevladavanje uobičajenih predodžbi o mletačkoj vlasti nad Dalmacijom, napose o njezinom gospodarskom razvoju, koje su ponekad bile ugrađene u sustav zaključivanja drugih znanstvenih disciplina (povijest hrvatske književnosti, povijest umjetnosti), bilo je teško jer je zahtijevalo posve drugačiji metodološki postupak i jači razvoj fundamentalnih istraživanja. Tradicionalna teza o apsolutno negativnom utjecaju Venecije na gospodarski razvoj Dalmacije tek je u najnovije doba, od početka 70-ih godina, podvrgnuta novom vrednovanju i temeljitijim tumačenjima.

U historiografiji je upozoreno na važnost sačuvanih popisa o zakupu zadržarskih poreza za pitanje o opsegu trgovačkog prometa u Dalmaciji u XV st.

⁵ T. Raukar, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10, Zagreb 1977, 203—208.

⁶ G. Novak, Povijest Splita II, Split 1961, 28.

⁷ G. Novak, Quaternus izvoza iz Splita 1475—1476. godine, Starohrvatska prosvjeta, N. S. II, 1—2, Zagreb-Knin 1928, 92—102.

⁸ G. Novak, Split u Marulićevo doba, Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb 1950, 92, 96.

(T. Raukar, 1969, 1977).⁹ Analiziran je raskorak između zakonskih odredaba o trgovini koje je donosila mletačka vlada i njihova provođenja u praksi (M. Milošević, 1973).¹⁰ Iscrпно je obrađen razvoj i položaj trgovine solju u XV st., unutar ekonomskog sistema Mletačke republike (T. Raukar, 1970; J.-C. Hocquet, 1978).¹¹ I najzad, učinjen je pokušaj da se cjelovito utvrde preduvjeti i ostvarenja mletačke ekonomske politike u Dalmaciji u XV i XVI st. (T. Raukar, 1977).¹²

Ti radovi, objelodanjeni u 70-im godinama, postavili su pitanje o opsegu trgovačkog prometa u dalmatinskim gradovima pod upravom Venecije na drugačiju metodološku podlogu, nego što je to prije bilo uobičajeno, uz temeljni zahtjev: utvrđivanje stvarnih rezultata mletačke ekonomske politike u Dalmaciji u XV i XVI stoljeću. Takav se cilj mogao dostići samo temeljitijim radom u dalmatinskim i općenito jadranskim arhivima. Arhivska su istraživanja o trgovini Dalmacije bila u posljednjem desetljeću mnogo plodnija nego prije g. 1970, ali je do sada temeljito obrađen samo jedan svezak šibenskih kontralitera iz 1441—1443. (J. Kolanović, 1979).¹³

Usmjeravanje historiografske pažnje prema problemima trgovačkog prometa imalo je za posljedicu zanemarivanje drugih vrsta gospodarske djelatnosti u Dalmaciji XV i XVI stoljeća. Od proizvodnih grana djelomično je istražen razvoj zemljišne proizvodnje, ali samo na području Zadra (T. Raukar, 1971, 1977).¹⁴ Proučavanje agrara još više je bilo ovisno o strpljivom arhivskom istraživanju nego rad na problemima trgovine. Jednako je oskudno bilo proučavanje gradskih obrta, izuzevši razvoj umjetničkih obrta

⁹ T. Raukar, O nekim problemima hrvatske povijesti u XV st., HZ XXI—XXII, 1968—69, 542—543; isti, Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977.

¹⁰ M. Milošević, Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i primorskim naseljima Kotorskog zaliva, Istorijski zapisi 1973, 3—4, 233—253.

¹¹ T. Raukar, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 7—8, 1969—70, 19—79; J.-C. Hocquet, Le sel et la fortune de Venise, Vol. 1, Production et monopole; Vol. 2, Voiliers et commerce en Méditerranée (1200—1650), Lille 1978.

¹² Raukar, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije.

¹³ J. Kolanović, Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s osobitim obzirom na Šibenik (contralitterae), Adriatica maritima III, Zadar 1979, 63—150; koliko je poznato, od svih dalmatinskih gradova samo je Split sačuvaao veću skupinu kontralitera iz XV i XVI st.; o prethodnim rezultatima njihova istraživanja v. T. Raukar, Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico del Tardo medio evo, Italjug 4/1980, Rim 1980, 17—21; više o splitskim kontraliterama u radu »Izvozna trgovina Splita 1475—1570« koji sada pripremam.

¹⁴ T. Raukar, Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 215—264; isti, Zadar u XV stoljeću, 80—197.

koji je veoma dobro istražen.¹⁵ Takva razina istraživanja o gospodarskom razvoju dalmatinskih gradova i velika neujednačenost u proučavanju pojedinih privrednih grana onemogućuje temeljitije poznavanje ekonomske strukture Dalmacije u XV i XVI st. i tijekom promjena koje ona u tom razdoblju doživljava.

Najosjetljivije i najteže dostupno razvojni područje — društvene klase i njihova djelatnost — u kojem se sabire i isprepleće materijalni i intelektualni razvoj komunalnih društava u zamršenim okolnostima XV i XVI st. sadrži još više historiografskih praznina. Iz složenog sklopa društvenog razvoja u historiografiji su izdvojene i, razmjerno pažljivo, obrađene vanjske i najlakše uočljive pojavnosti u djelovanju društvenih klasa, ponajprije politički sukob između patricijata i puka oko vlasti u komunama. Tipičan istraživački model o odnosima društvenih klasa je »Povijest Splita« G. Novaka (1961), u kojoj je tijekom plemićko-pučkog sukoba upravo uzorno obrađen.¹⁶ Unatoč tome, u tom radu-modelu, kao i u drugim prilogima o društvenim odnosima, izostala su prethodna istraživanja o pojedinim društvenim klasama. O ekonomskom razvoju i ekonomskoj podlozi društvenih klasa nema istraživačkih radova, osim u z Zadarskom društvu u XV st. (T. Raukar, 1977).¹⁷ Zbog toga su i prilozi o društvenim pokretima u Dalmaciji ili o političkim stajalištima komunalnih društava bili utemeljeni na veoma manjkavoj argumentaciji. Osim toga, zaključci o društvenim klasama i društvenim djelatnostima najčešće nisu bili uklopljeni u konkretne historijske okolnosti, niti je historiografija uvažavala njihove promjene i s time vezan postupak razvoj društvenih stajališta.

Oskudnost prethodnih istraživanja i približnost historiografskih zaključaka napose je izražena u radovima o XVI stoljeću povijesti Dalmacije, kada se ubrzo nakon g. 1500. pojačavaju vanjske i unutrašnje suprotnosti u razvoju komunalnih društava i usporedo rastu turski pritisak i napetosti klasa. Pokret hvarskih pučana 1510—1514. izazvao je osobitu pažnju historiografije u rasponu od gotovo šest desetljeća, ali su unatoč tome ostale neriješene dileme o nekim temeljnim značajkama pučkog ustanka. Sam tijekom zbivanja uglavnom je pažljivo istražen (G. Novak, 1918; L. Dančević, 1974), ali odgovori na pitanja o društvenim stajalištima hvarskih pučana ne zadovoljavaju sasvim.¹⁸ To je posljedica oskudnih fundamentalnih istraživanja o hvarskom društvu, prije svega o njegovom gospodarskom razvoju i oblicima ekonomske podloge, što je dijelom bilo vezano uz opseg i vrste sačuvane ar-

¹⁵ Karaman, Umjetnost u Dalmaciji; C. Fisković, Umjetnički obrt XV—XVI stoljeća u Splitu, Zbornik Marka Marulića, Zagreb 1950, 127—164; isti, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959; I. Petricioli, Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike, Zagreb 1972.

¹⁶ Novak, Povijest Splita II, 217—263.

¹⁷ Raukar, Zadar u XV stoljeću.

¹⁸ G. Novak, Pučki prevrat na Hvaru 1510—1514, Split 1918; L. Dančević, Pokreti pučana na našem primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima), Pomorski zbornik XII, Rijeka 1974, 117—159.

hivske građe. Bez takvih istraživanja mogle su se samo približno odrediti društvene klase i značajke stajališta koja one unose u pokret. U skladu s time, u historiografiji su izražena sasvim suprotna mišljenja o ulozi političkih i ekonomskih poticaja u hvarskom ustanku, premda je to bio dubok i sveobuhvaatan sukob društvenih klasa, s dugim sazrijevanjem suprotnosti, od materijalne do intelektualne i idejne sfere, u kojem su se, u pojedinim etapama, na površini zbivanja pojavljivale pojedine komponente.¹⁹

U tijesnoj je vezi s ocjenom ustanka i njegova vođe Matija Ivanića i problem odnosa prema mletačkoj vlasti. Historiografska mišljenja kreću se od teze da je Matij Ivanić namjeravao ukloniti ne samo plemićku nego i mletačku vlast (F. Čulinović, 1951), preko nešto opreznijeg prihvaćanja mišljenja o Ivanićevevim protumletačkim planovima (A. Gabelić, 1977), do zaključka da je glavni cilj Matija Ivanića bila mletačka vojna služba (N. Klaić, 1977).²⁰

Mišljenja o protumletačkim planovima Matija Ivanića možemo ocijeniti kao historiografsku konstrukciju, jer ne samo da se nisu oslanjala na izvornu građu nego nisu uopće vodila računa o konkretnim historijskim okolnostima na istočnom Jadranu oko godine 1510, niti o pitanju: je li tada bio moguć bilo kakav protumletački program? i najzad: je li hvarskim pučanima, u njihovu klasnom sukobu s hvarskim plemićima, tada moglo biti u interesu protumletačko stajalište? Ukratko, valjalo je postaviti pitanje: je li Matij Ivanić uopće mogao odrediti protumletačke ciljeve ustanka, izuzevši, dakako, dva sukoba s mletačkom vojskom, pod S. Giustinianom u rujnu 1512. i V. Capellom u rujnu/listopadu 1514, koja su hvarskim pučanima bila nametnuta? Zanemarena je u takvim tezama, osim toga, i turska komponenta — turski ratovi tada, u prvoj četvrtini XVI st., odlučno djeluju na komunalna stajališta, dođuše prvenstveno u gradovima na obali, i privremeno potiskuju u pozadinu odnos prema mletačkoj vlasti, pa u gradovima, na primjer, uopće ne odjekuje ni prijedlog Cambraiske lige Vladislavu II Jageloviću iz 1510. da Veneciji oduzme Dalmaciju.²¹ U takvim odrednicama teza o protumletačkoj komponenti ustanka, koja se nije mogla potkrijepiti niti nekim nagovještajima u izvornim podacima, ne može biti prihvatljiva.

Zaključak o Ivanićevoj mletačkoj službi kao uzroku izbivanja ustanka uklapa se, dođuše, u veoma prošireno kondotijerstvo na istočnom Jadranu upravo u prvoj četvrtini XVI st., kada je Venecija, suočena s turskim pritiskom, rado primala u vojnu službu istaknute osobe, bilo u samim komuna-

¹⁹ A. Gabelić, Socijalni program i društveno-političke karakteristike pučkog ustanka Matija Ivanića, Rađovi 10, 27—50; N. Klaić, Novi pogledi na uzroke bune Matija Ivanića u svjetlu društvenih pokreta u srednjovjekovnoj Dalmaciji, isto, 51—64; I. Kasandrić, Društveno-politički uzroci sukoba pučana s vlastelom na Hvaru, isto, 93—102.

²⁰ F. Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951, 54—55; Gabelić, n.dj., 44—45; N. Klaić, n.dj., 57—60.

²¹ M. Mesić, Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka, Književnik I, sv. 4, Zagreb 1864, 532—543.

ma, bilo u njihovu zaleđu.²² Takva služba smatrana je tada općenito časnim i uglednim zanimanjem. Ona je u sebi sadržavala čin protuturskog otpora koji je u prvim desetljećima XVI st. bio ugrađen u praktično djelovanje (Petar Berislavić) i u hrvatsko pjesništvo (Marulićeva »Judita«), ali njezino vezivanje za hvarski društveni pokret unatoč tome nije prihvatljivo. U prvom redu, argumentacija na koju se takva teza oslanja — podatak u pismu Sebastiana Giustiniana (20. IX 1512) koje citira M. Sanudo²³ — nije sasvim pouzdana, pa se takvo mišljenje može, u najboljem slučaju, smatrati samo pretpostavkom. I zatim, čak i u slučaju kad bismo takvu pretpostavku prihvatili kao sasvim vjerojatnu ili je, štoviše, dokazali novim arhivskim podacima, ona ne bi mogla bitnije utjecati na ocjenu o ulozi Matija Ivanića u hvarskom sukobu društvenih klasa. Ona bi mogla unijeti određene promjene u postojeće tumačenje Ivanićeve lika koje ponekad sadrži i elemente idealizacije, ali ne bi umanjila njegovo društveno sudioništvo. Jer ustanak pučana na Hvaru 1510—1514. jedna je etapa, razumije se, veoma izrazita i prelomna, u dugom procesu sazrijevanja klasnih suprotnosti u hvarskoj komuni. Nosiocem sukoba bili su izvanplemički slojevi hvarskog društva, pa su klasni odnosi i kolektivna društvena nastojanja odlučan faktor i podloga ustanka, a ne djelatnost ili planovi pojedinaca, makar to bio i Matij Ivanić. Razumije se, Ivanićeve uloga u ustanku kao vođe pučana bila je veoma istaknuta i važna, ali unatoč tome, svako razmatranje o uzrocima ustanka mora prvenstveno polaziti od kolektivnih društvenih preduvjeta. Ukratko: prijedlog o Ivanićevoj vojnoj službi valja odvojiti od analize o uzrocima izbijanja društvenog pokreta na otoku Hvaru 1510. i smjestiti ga u uobičajeni sklop mletačko/komunalno-turskih odnosa u prvoj četvrtini XVI st., u koji se skladno uklapa i Ivanićev nadimak »vojvoda Janko«. Na početku XVI st. bilo je na dalmatinskoj granici, gdje se o komunalne bedeme razbijao turski pritisak, dovoljno prilike za stjecanje takva nadimka.²⁴

Moglo bi se, dakle, zaključiti da je proučavanje društvenog razvoja u dalmatinskim gradovima XV i XVI st., unatoč dragocjenim rezultatima pojedinačnih istraživanja, doprlo samo do razine vanjskih zbivanja. Koliko

²² Evo nekoliko primjera zadarskih plemića koji su u prvoj pol. XVI st. služili u mletačkoj konjici: Ivan de Matafaris i sinovi (1517), Petar Begna i braća (1540), Lombardin i Nikola Detrico (1540), Franjo Civaleli (1552) itd. — Archivio di Stato di Venezia [dalje: ASV], Senato Mar, Reg. 18, 144; Reg. 25, 158, 179; Reg. 32, 54.

²³ I. Kukuljević, Odnosaji skupnovlade mletačke prema Južnim Slaveinom priobćeni u izvadcih. Iz rukopisnih ljetopisih Marina Sanuda, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VI, 1863, 385—386 [dalje: Sanudo].

²⁴ Odvajanje moguće vojne djelatnosti Matija Ivanića od razlaganja o uzrocima izbijanja hvarskog društvenog pokreta ne znači da vojna organiziranost i pomorske sposobnosti pučana nisu imale veliku važnost u ustanku 1510—14; usp. L. Dančević, Pomorske operacije u pučkom ustanku na Hvaru i Visu, Hvarski zbornik 2, 1974, 41—76; N. Klaić, Matija Ivanić — vojvoda Janko i stoljetna borba hvarskih pučana i plemića za politička prava, Arhivski vjesnik XIX—XX, 1976—77, 336—338.

je općenito oskudna podloga zaključivanja o komunalnim društvima, napose u XVI st., lijepo pokazuje činjenica da se cjelokupno poznavanje trgovačkog prometa u Mletačkoj Dalmaciji između 1500. i 1592. (otvaranje splitske skele) temelji na svega tri podatka o vrijednosti robnog prometa u Zadru, Šibeniku i Splitu koje donosi G. B. Giustinian u svojem izvještaju iz g. 1553. i koje historiografija, ne raspolažući bilo kakvim arhivskim istraživanjima, uvijek iznova bespomoćno navodi i prepisuje.²⁵ U takvim historiografskim okolnostima, bez fundamentalnih proučavanja, bilo bi pretjerano očekivati neku produbljenu analizu o sveobuhvatnoj složenosti u društvenom razvoju dalmatinskih gradova, tim prije što za takvo istraživanje u nas i nije bilo većeg zanimanja. Popis radova u kojima se razmatrao, ili barem dodirivao, razvoj komunalnih društava i njegova raskrižja u XV i XVI st. veoma je skroman. Prvi prilog, u kojem se očitovala namjera za dubljim ulaženjem u protuslovnju složenost društvenog razvoja, potekao je, još prije više od pola stoljeća, iz pera jednog književnog povjesničara (T. Matić, 1925, 1927).²⁶ Važne građe o različitim društvenim pojavama bilo je i u monografijama — gradskim povijestima G. Novaka (Hvar, 1924; Split, 1961), dok su u knjizi M. Šunjića o Dalmaciji u XV st. bila obrađena neka, do tada sasvim zanemarena, područja svakodnevnog života.

Jednako tako, i zaključci o razvojnoj dinamici komunalnih društava u XV i XVI st. mogu se smatrati samo približnima, jer ih ponekad, u nedostatku sigurne podloge, neizbježno temeljimo na pretpostavkama i oskudnoj argumentaciji. Štoviše, nisu točno određeni ni metodološki postupci i kriteriji na kojima bi se takvi zaključci trebali zasnivati, napose ako u taj sklop uključimo i važan problem razvoja umjetnosti u Dalmaciji između 1400. i 1600.

Razvoj trgovine i opseg trgovačkog prometa najčešće je bio kriterijem za ocjenu razvojne dinamike komunalnih društava nakon 1409. Budući da su i istraživanja o trgovini Dalmacije u XV i XVI st., kako je istaknuto, bila nerazvijena, a rezultat oskudni, i zaključci su o društvenoj dinamici bili donekle približni, napose u radovima starije historiografije. Pažljivije proučavanje trgovine dalmatinskih gradova, u tijeku 70-ih godina, omogućilo je i nešto točnije određivanje njihove razvojne dinamike. Napuštena su mišljenja starije historiografije o naglom gospodarskom i društvenom nazadovanju dalmatinskih gradova u XV st. i istaknut ispravniji pojam zastoja. Istodobno je učinjen pokušaj da se taj pojam razloži i točnije odredi, jer neke privredne grane (agrar, stočarstvo, ribarstvo), pa i čitave komune, prije svega na otocima (Hvar, Brač), ne pokazuju znakove zaostajanja u XV st., a tek nakon 1500. počinju osjećati negativan utjecaj turskih ratova, i tada s

²⁵ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II, Zagreb 1877, 198, 205, 216 [dalje: *Commissiones*].

²⁶ T. Matić, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba*, Rad JAZU 231, Zagreb 1925, 192—283; 233, 1927, 22—84; pretiskano u knjizi: *Iz hrvatske književne baštine*, Zagreb—Slavonska Požega 1970, 17—211.

osjetnim razlikama između obalnih gradova koji su izloženi jakom pritisku Turaka i nekih otočnih komuna koje čak bilježe ekonomski uspon (Hvar).²⁷

U procjeni dinamike i mogućnosti umjetničkog stvaranja u Dalmaciji XV/XVI st. polazištem je bilo bogatstvo spomeničke baštine, napose na području graditeljstva i kiparstva, te razvoj književnosti, ali su pokušaji tumačenja sadržavali znatne razlike.

Pod dojmom mletačkih izvještaja iz prve polovine i sredine XVI st. koji su ocrtavali opustošenost komunalnog zaleđa, Tomo Matić (1925) je uspoređivao »malu, siromašnu mletačku Dalmaciju« s Dubrovnikom, zaključujući da je Dubrovnik mogao »slobodno razviti ekonomski i kulturni rad«, nasuprot Dalmaciji koja je »patila i od Mlečana i od Turaka«, pa je »njezin ekonomski i kulturni život u toj pritiješnjennoj atmosferi morao — spram Dubrovnika — zahiriti«; smatrao je da je jedino Hvar imao »boljih uvjeta za ekonomski i duševni razvoj«.²⁸ Unatoč pokušaju razvojnog diferenciranja, Matićev je sud ipak bio donekle preoštar i približan, jer nije sadržavao barem općenitu usporedbu između XV/XVI i XVII/XVIII st., pa su povjesničari umjetnosti s pravom isticali uspon graditeljstva i kiparstva u XV i dijelu XVI stoljeća. Ljubo Karaman (1933) je upozoravao na »živu i svestranu građevnu djelatnost XV i XVI vijeka« u Dalmaciji, nasuprot umjetničkoj obamrlosti XVII/XVIII stoljeća. Ne samo da se pri takvu određivanju nije obazirao na mišljenja o gospodarskom propadanju gradova nego je objašnjenje umjetničkog djelovanja tražio u njihovim vezama s gradom-metropolom, smatrajući da je Venecija u XV i XVI st. »još uvijek u naponu svoga trpovačkog i ekonomskog cvata«, pa »svijesno promiče pretvaranje dalmatinskih gradova u filijalke, koje nasljeđuju kao uzor i primjer grad-maticu na lagunama«.²⁹

Mišljenja T. Matića i Lj. Karamana označavaju dvije suprotne teze u pokušaju tumačenja umjetničkog stvaralaštva u Dalmaciji XV i XVI stoljeća. Unutar tako određena raspona kretali su se svi kasniji prijedlozi objašnjenja. Upozoravajući na »umjetnički zamah« XV st. u Splitu, C. Fisković (1950) isticao je da su njegovi preduvjeti stvoreni već u XIII i XIV st., pa je »umjetnički razvoj u idućem stoljeću bio samo prirodni red i nastavak ranije djelatnosti«, zaključivši da »mletačko zauzimanje grada nije stoga ni moglo utjecati na to«.³⁰ Za razliku od Karamanova općenita zaključka o cvatu umjetnosti u Dalmaciji, teza C. Fiskovića o kontinuitetu umjetničkog rada, posve opravdana za Split, nije se, ipak, mogla jednostavno primijeniti i na druge dalmatinske gradove, ponajprije na Zadar. Pišući o zadarskim srednjovjekovnim majstorima, isti je autor (1959) istaknuo da »tokom 15. stoljeća u Zadru nema one zamašne građevinske djelatnosti kao u Šibeniku, u Dubrovniku i u ostalim našim primorskim gradovima«. Zadar je, prema Fiskoviću, bio već ranije »iscrpljen borbama s Mlecima«, pa se »nije jače oporavio ni

²⁷ Raukar, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije.

²⁸ Matić, n.dj., 33, 37.

²⁹ Karaman, n.dj., 6.

³⁰ Fisković, Umjetnički obrt XV—XVI stoljeća u Splitu, 127.

tokom 15. stoljeća, jer ga je tada pritislo mletačko iskorištavanje.³¹ Ponešto drugačiji, a u nekim aspektima i određeniji, bio je sud I. Petriciolija (1972) o umjetnosti Zadra u XV i XVI stoljeću. Istaknuvši da nakon 1409. »umjetnička djelatnost nije u Zadru jenjavala«, autor je tražio objašnjenje te pojave u »blagostanju druge pol. XIV st.« koje je »ostavilo Zadru znatne rezerve kapitala« i, unatoč mletačkoj ekonomskoj politici, pružilo »materijalnu bazu za nesmanjenu umjetničku djelatnost«; do »naglog zastoja« dolazi tek s turskim pritiskom na početku XVI stoljeća.³² Stajalište o kontinuitetu umjetnosti u Dalmaciji zastupao je i K. Prijatelj (1965), jednostavno zaključivši da su »dalmatinske komune u toku XV stoljeća uglavnom uspjevale nastaviti svoju plodnu umjetničku aktivnost.«³³ Nasuprot njima, M. Prelog (1960) najviše se udaljio od mišljenja Lj. Karamana zaključkom da »pred kraj XV st. postepeno opada kvantiteta umjetničkih zadataka« i da se »kriza umjetničke djelatnosti na istočnoj obali Jadrana javlja kao neopozredna posljedica historijskih zbivanja, koja su se odvijala u toku XV i XVI st. na području Hrvatske.«³⁴

Navedena su mišljenja, premda s osjetnim međusobnim razlikama, utvrdila čvrste oslonce za svako buduće istraživanje — kontinuitet umjetničkog stvaralaštva XIV i XV st., kvantitativne i kvalitativne razlike među pojedinim gradovima, ulogu turskih ratova i nazadovanje XVI st.; unatoč tome, pitanje o razvojnoj dinamici komunalnih društava između 1400. i 1600. i dalje sadrži mnoge nepoznanice koje valja ukloniti pažljivijom analizom gospodarskih i općenito društvenih gibanja.

Buduća istraživanja, prema tome, imaju za temelj bogatu historiografsku baštinu, ali bi se viša razina analize trebala sastojati od ovih usmjerenja: 1) pojačani rad u jadranskim arhivima, 2) širenje fundamentalnih, analitičkih proučavanja o pojedinim razvojnim područjima i 3) temeljitije istraživanje društvenog razvoja. Sva ta tri istraživačka usmjerenja u ovom su trenutku podjednako važna jer su međusobno najuže ovisna. Postupno kretanje prema sintezi o razvoju komunalnih društava pod mletačkom upravom u XV i XVI st. nužno pretpostavlja, u metodološkom pristupu, jači razvoj kvantitativnih analiza o privredi i društvenim klasama, o čemu jadranski arhivi, na jednoj i drugoj obali, čuvaju bogatu građu. Tek će kvantitativno pouzdane serije podataka omogućiti uklanjanje, ili barem ublažavanje, približnosti u našem zaključivanju.

*

Tako određeni zadaci uvjetuju i predmet ovog priloga: utvrđivanje stupnja i važnosti promjena koje komunalna društva doživljavaju između 1400.

³¹ isti, Zadarski sredovječni majstori, 39.

³² Petricioli, Umjetnička obrada drveta u Zadru, 9.

³³ K. Prijatelj, Slikar Blaž Jurjev, Zagreb 1965, 6.

³⁴ M. Prelog, Hrvati, umjetnost, Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 108.

i 1550, u sasvim novim mletačko-turskim okolnostima. Zbog toga se u tekstu zanemaruju, u historiografiji odavno utvrđeni i dobro poznati, podaci — oni se sažeto spominju samo kada je to neophodno potrebno — a daje prednost značajkama društvene preobrazbe. U razvoju komunalnih društava XV i XVI stoljeće važna su etapa u kojoj se prožimaju novi vidici sa srednjovjekovnom baštinom, činitelji gibanja i znakovi zastoja. Utvrđivanje te razvojne graničnosti i povijesnih preduvjeta koji su je omogućili temeljni je cilj ovog pokušaja.

2) RAZVOJNI PREDUVJETI

a) Upravne strukture i mletačka centralizacija

Uklapanje dalmatinskih gradova u opseg Mletačke republike u početku XV st. važna je promjena u razvoju njihovih društava. U novom političkom okviru stvoreni su složeni odnosi između komuna i Venecije, jer je to bio dodir društava na sasvim različitim razvojnim razinama. Komunalna društva u Dalmaciji, utemeljena na vlastitom srednjovjekovlju, s veoma izraženim značajkama zasebnosti, ulaze u sklop države s osjetljivim i složenim geopolitičkim izgledom i izvanredno razvijenim i strogo centraliziranim upravnim ustrojstvom. Tako različita polazišta i društvene razine bitno utječu na razvoj dalmatinskih gradova nakon 1409—20. Upravno-politički i gospodarski položaj komuna postaje ovisan o djelovanju mletačkog državnog sustava, pa valja ocrtati njegove značajke.

Mletačkim osvajanjem u početku XV st. prije svega su bitno promijenjeni teritorijalno-politički odnosi dalmatinskih gradova. Oni su postali sastavnim dijelom prekomorskih posjeda (*terre da mar*) Mletačke republike. Mletački *Stato da Mar* obuhvaćao je sve posjede od sjevernog Jadrana do otoka Krete, ali se pri tome dijelio u nekoliko užih cjelina koje su imale različit položaj i ulogu u sustavu Republike. Zasebno su područje tvorili mletački posjedi na Jadranu (Golfo, Culphum), od Istre do Albanije, a unutar njih izdvajala se Dalmacija, tj. gradovi od Krka (nakon 1480) i Osora do Korčule. Gradovi, pak, od Kotora do Lješa nazivali su se Albanijom.⁸⁵ Ni *Stato da Mar*, ni njegove uže cjeline, pa ni Dalmacija, nisu u XV i XVI st. imali vlastitu, zasebnu upravnu organizaciju. Njihovo postojanje očitovano se na dva načina: 1) dielatnošću posebnih činovnika (generalni kapetani mora, kapetani kulfa, providuri, sindici itd.) koje je vlada birala na određeni rok i s točno određenim zadacima slala na pojedina područja, te 2) protezanjem odluka mletačke vlade na dijelovima ili cjelini *Stato da Mar*. Osnovi-

⁸⁵ Kotor se ponekad već u mletačkim izvorima XV st. smatra dijelom Albanije (v. S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike X, Zagreb 1891, 83, 258 [dalje: Listine]), ali se takva upravna razdioba sigurnije oblikuje tek u XVI st.; usp. Maja Novak, Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije, Radovi Instituta JAZU u Zadru 11—12, Zadar 1965, 187—202.

com mletačke vlasti u prekomorskim posjedima bili su činovnici koje je vlada postavljala u pojedinim gradovima — knezovi, kapetani, providuri ili, zajedničkim nazivom, rektori — i koji su joj bili izravno podređeni i odgovorni, pa u tako centraliziranu ustrojstvu nisu imali gotovo nikakve samostalnosti u odlučivanju.³⁶

Takva upravna organizacija proizlazila je, dijelom, iz geopolitičkog izgleda *Stato da Mar* i njegove raspršenosti od Jadrana do Levanta, ali je ona istodobno bila usklađena i s društvenom, napose privrednom, strukturom Mletačke republike, u kojoj su postojala dva jasno odijeljena interesna sloja: 1) Venecija-grad, kao državno središte i 2) čitav preostali državni teritorij. Razvoj cjelokupnog područja Republike, u kojem su *terre da mar* imale odlučnu važnost, bio je podređen probitku i usponu Venecije-grada (a *beneficio de questa cita nostra*) i to je načelo ključ bez kojega ne bismo mogli razumjeti ni mletačku politiku, niti objasniti položaj komunalnih društava u Dalmaciji nakon 1409—20.³⁷ S tim je, nadalje, bilo usklađeno i praktično djelovanje mletačke vlade koje se temeljilo na potpunog centralizaciji odlučivanja. Sve odluke o bitnim razvojnim pitanjima, prvenstveno o obrani i privredi, donosile su se u različitim tijelima središnje vlade u Veneciji.³⁸ U takvom sustavu odlučivanja prekomorski su posjedi imali sporedan položaj. Venecija, doduše, nije unosila znatnije promjene u upravno ustrojstvo dalmatinskih gradova — sačuvala je sva upravna tijela komunalnog razdoblja, pa i gradske statute — ali im je bitno ograničila područje djelovanja. Nasuprot ranijoj zakonodavnoj djelatnosti komunalnih vijeća, mletački su rektori, kao posrednici između središnjih organa i perifernih područja, provodili u gradovima odredbe mletačke vlade. Centralizacija odlučivanja i podređenost *Stato da Mar* neizbježno su uvjetovali suprotnost interesa između središta i prekomorskih posjeda. Odluke mletačke vlade najčešće su imale dvostruko značenje, ovisno o stajalištu iz kojega su one promatrane. Vlada je svoje praktično djelovanje temeljila na kriterijima grada-metropole, ali se oni često nisu mogli poklapati sa stajalištima preostalih područja Republike.

Suprotnosti interesa osobito su bile uočljive u mletačkoj ekonomskoj politici koja se temeljila na ovim načelima: 1) osiguravanju ekonomske podloge metropole i 2) na fiskalnom ekonomizmu.

Nastojanje da se usmjeravanjem trgovačkog prometa prema Veneciji osigura sirovinska podloga proizvodnje i opseg trgovačkog poslovanja u metropoli konstanta je mletačke ekonomske politike koju možemo pratiti

³⁶ Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, 97—167.

³⁷ U obrazloženju carinske odluke od 20. IV 1515. ističe se, na primjer, da »hano sempre inuigilato i maçorj nostri ad far che li inuiamenti de le mercadantie siano in mano de li citadinj a beneficio de questa cita nostra [...]« (ASV, Senato Mar, Reg. 18, 62').

³⁸ O upravnom ustrojstvu Mletačke republike v. F. C. Lane, Venice, A Maritime Republic, Baltimore 1977, 95—101, 251—273, s iscrpnim bibliografskim uputama (472—473).

već od XIII st., a koja je osobito bila izražena u mletačkom monopolu soli.³⁹ Temeljni, pak, kriterij ekonomske politike bio je fiskalni, tj. utvrđivanje i praćenje visine prihoda koje su neko područje Republike ili vrsta djelatnosti mogli donijeti središnjoj blagajni. Mnogobrojne ekonomske odluke koje je vlada donosila u XV i XVI st. proizlazile su iz ta dva temeljna zahtjeva državnog središta. U tom sklopu nisu mogli doći do izražaja pojedinačni zahtjevi perifernih društava u Dalmaciji.

Pa ipak, premda je ekonomska struktura Republike počivala na centralizaciji i oprečnim interesima između središta i *Stato da Mar*, pri ocjenjivanju položaja dalmatinskih gradova u mletačkom sustavu valja računati i s nekim drugim činiteljima.

U prvom redu, ne bi bilo ispravno ako bismo zastupali tezu o posebnoj ekonomskoj politici Venecije koja bi bila usmjerena samo prema Dalmaciji i koja bi ograničavala samo njezinu privredu. Točno je, dakako, da je mletačka vlada u prvoj pol. XV st. donijela zbirku odluka kojima je nastojala usmjeriti gospodarski razvoj Dalmacije i koje su u historiografiji dobro poznate i davno ocijenjene. Ali, takve su odluke XV st. bile sastavnim dijelom općih ekonomskih smjernica Republike, a osim toga, one se nisu odnosile uvijek samo na dalmatinske gradove. Područje njihove primjene, napose u XVI st., bilo je šire, pa su se najvažnije ekonomske odredbe protezale na sve *terre da mar* ili na čitav jadranski bazen. Tako je, na primjer, odredba iz 1462. o carinama na uvoz dubrovačkih tkanina vrijedila za sve posjede od Osora do Krfa, dok je odredba o usmjeravanju trgovačkog prometa prema Veneciji od 28. XI 1519. vrijedila za sve mletačke posjede, od Zadra do Krfa, Kefalonije, Zakinta i Krete.⁴⁰ I napokon, pri njihovoj ocjeni valja uzeti u obzir i postupak njihova donošenja, tj. okolnosti u kojima je vlada oblikovala svoju ekonomsku politiku.

Različite odredbe mletačke vlade XV i XVI st. slijede općenite gospodarske smjernice i očituju njezine konačne ekonomske ciljeve, ali su upravna tijela Republike u načinu njihova donošenja i primjene pokazivala vještinu prilagodbe. Razumije se, komunalna su društva u Dalmaciji doživljavala pojedine odredbe — na primjer, znamenite zabrane iz 1422. i 1452. — kao prijetnju gospodarskim slomom. Sa stajališta središnje vlade, pak, one su štatile opće privredne interese, pa ih je ona smatrala opravdanima i jedino mogućima, što znači da se ta dva sloja gospodarskih interesa, zapravo, nisu uopće mogla uskladiti. Unatoč tome, u Veneciji su se ekonomske odluke neprekidno podvrgavale provjeravanjima i naknadnim promjenama. U novom vrednovanju pojedinih zabrana vlada, dakako, nije napuštala opće odrednice svoje ekonomske politike, pa su interesi metropole ostajali neprijepornima, ali je ipak uzimala u obzir i prigovore lokalnih društava, čuvajući načelnu objektivnost u zakonodavnom postupku. Kada bi se vladini organi uvjerali

³⁹ Raukar, Zadarska trgovina solju; V. Foretić, Povijest Dubrovnika do 1808. I, Zagreb 1980, 59—80.

⁴⁰ Listine X, 226; ASV, Senato Mar, Reg. 19, 113.

da su neke odluke u suprotnosti i s lokalnim i s općemletačkim interesima ili kad ublažavanje zabrana ne bi nanosilo veće štete metropoli, donosili su se novi zaključci kojima su se ukidale ranije odredbe. To je bio čest postupak u mletačkom privrednom zakonodavstvu.⁴¹

Ne bi se, dakle, moglo reći da je negativno djelovanje mletačkih ekonomskih odluka bilo posljedicom neke načelne politike i da je Venecija upravo nastojala da »spriječi dalmatinsku trgovinu«.⁴² Ono je bilo neizbježnim rezultatom u odnosima dviju društvenih struktura na sasvim različitoj razvojnoj razini koje su nakon 1409. spojene u jednu državnu cjelinu, s jedne, i fiskalnog ekonomizma koji je primjenjivala mletačka vlada, s druge strane. Razvijenim sistemom veza (vladina uputstva, izvještaji knezova, providura itd.) ona je bila dobro obaviještena o zbivanjima i razvojnim problemima u dalmatinskim gradovima.⁴³ Unatoč tome, vlada je temeljito pratila samo dalmatinsku proizvodnju soli, jer je ona bila mletački monopol, dok je za druge gospodarske djelatnosti pokazivala površno zanimanje. Obavijesti o ekonomskoj i društvenoj strukturi gradova zauzimaju skromno mjesto u mletačkim službenim izvještajima. U središtu su bila dva pitanja: sposobnost obrane (sustav utvrda, brojnost vojnih posada, broj vojno sposobnih muškaraca) i visina komorskih prihoda. Sva su druga razvojna pitanja — opskrba hranom, broj stanovnika, ekonomska podloga društvenih klasa, opseg trgovačkog prometa itd. — imala samo sporednu važnost. Pa i znameniti popisi uvozne-izvozne trgovine (popisi kontralitera) XV i XVI st. nisu slijedili bilo kakve ekonomske, nego isključivo fiskalne, carinske poticaje.

Ukratko: razvojni problemi komunalnih društava u Dalmaciji između 1409. i 1550. samo su se dijelom mogli uklopiti u praktičnu djelatnost mletačke vlade i u misaoni vidokrug njezinih nosilaca, u kojemu je u potpunosti prevladavao probitak i uspon same Venecije. U državnom ustrojstvu koje je u XV st. bilo na vrhuncu i koje je tada bilo nositeljem svjetske trgovine, to je bila historijski neizbježna pojava. Komunalna društva u Dalmaciji XV i XVI st. samo su periferne postaje mletačkih prekomorskih posjeda.

Valja, najzad, napomenuti da su i velika djela svjetske historiografije o Mletačkoj republici redovito utemeljena na mletačkoj razvojnoj vizuri. Povjesničari se i sami poistovjećuju s djelovanjem državnog središta, zaočupljeni njegovim sjajem i stajalištima, a zanemaruju razvojne odrednice perifernih posjeda. U velikim sintezama povijesti Venecije jedva se i spo-

⁴¹ Mletačka je vlada ponekad brzo mijenjala i ublažavala najteže ekonomske zabrane, na primjer, one iz 1422. i 1452. (Raukar, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije, 215). Slično je postupala i u XVI st.: izuzimajući Split od zabrane izvoza raše i sira prema zapadnoj obali Jadrana od 20. VI 1520, mletačka vlada 12. VIII 1521. ističe da Splitski nisu podvrgnuti odredbi koja je donesena »contra li antiqui privilegij et consuetudine sue et precipue quelli del 1452«, što znači da privilegijem smatra ukidanje zabrane trgovanja iz 1452. (ASV, Senato Mar, Reg. 19, 134, 169; Listine IX, 420, 31. V 1452).

⁴² Novak, Povijest Splita II, 28.

⁴³ O sustavu mletačkih obavijesti v. Lane, Venice, 265.

minju problemi Dalmacije u XV i XVI st. — veću pažnju svjetske historio-
grafije izaziva tek otvaranje splitske skele (1592), ali opet sa stajališta širih
mletačko-turskih odnosa, a ne iz vidokruga splitskog društva koje se uklapa
u tu veliku ekonomsku promjenu — pa se na taj način i u suvremenoj
historiografiji često zadržava kasnosrednjovjekovna podređenost *Stato da
Mar.*⁴⁴

b) Demografske značajke

Demografski razvoj dalmatinskih gradova u XV i XVI st. izravno se
nadovezuje na demografsku podlogu prethodnog razdoblja, ali se nakon 1409.
u njemu pojavljuju i neke nove značajke koje uvjetuju osjetne demografske
promjene, ponajprije pojačane migracije iz zaleđa (faktor rasta) i djelovanje
turskih ratova u obalnim komunama (faktor ograničavanja).⁴⁵ Razlaganje o
demografskim značajkama mletačkog razdoblja mnogo je određenije, jer su
iz prve pol. XVI st. sačuvani i prvi točni statistički podaci o broju pučanstva.

Migracije stanovništva iz zaleđa prema obali i dalje prema zapadnom
Jadranu u XV i XVI st. dio su — prema novim istraživanjima, prvenstveno
u talijanskim arhivima — završnog migracijskog gibanja koje počinje već
u XIV i traje do XVII stoljeća.⁴⁶ One su na vrhuncu između 1450. i 1550,
dakle u razdoblju najtežih društvenih poremećaja u gradskom zaleđu koje
uzrokuju turski ratovi. U sredini XV st. dalmatinski notarijat, napose u
obalnim komunama od Zadra do Splita, sve češće bilježi djelatnost došljaka
iz različitih krajeva srednjovjekovne Hrvatske i Bosne koji bježe ili pred
prirodnim nepogodama ili poradi ratnih sukoba. Osobito je mnogo došljaka
iz zaleđa zabilježeno u godinama 1453. i 1454, nakon velike gladi koja je
zahvatila Bosnu. Jedan je zadarski notar zabilježio, na primjer, samo u prvoj
polovini listopada 1453. trinaest ugovora prema kojima došljaci iz Bosne
i Hrvatske postaju naučnici u zadarskim obrtničkim radionicama (6) ili
sluge (7). Istodobno je u sveščićima jednog splitskog notara, od srpnja do
listopada 1453, zabilježeno 25 ugovora za došljake iz Bosne, ali je među
njima samo jedan o učenju obrta, dok su 24 ugovori o posluži.⁴⁷ Migracijska

⁴⁴ Usp. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*,
Venecija 1961; Lane, Venice; primjer iznimke je: Hocquet, *Le sel et la fortune de
Venise*, Vol. 1, koji opisuje solnu politiku Republike i utjecaj na dalmatinske
gradove.

⁴⁵ T. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, HZ XXXIII—
—XXXIV, 1980—81, 155, Prilog 1.

⁴⁶ F. Gestrin, *Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću*, *Radovi
Instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb 1977, 395—404; isti, *La migrazione degli
Slavi in Italia nella storiografia jugoslava*, *Quaderni storici* XIV, Ancona 1979, 7—30.

⁴⁷ *Historijski arhiv u Zadru* [dalje: HAZ], *Spisi zadarskih notara* [dalje: SZN],
S. Damiani, B. III, F. IV, 373—411; *Splitski arhiv* [dalje: SA], sv. 24, 44—96'.

gibanja iz balkanskog zaleđa prema jadranskom području bila su, razumije se, mnogo brojnija nego što bi se moglo suditi prema bilježkama u gradskom notarijatu. U notarskim sveščićima iz 1453. i 1454. zabilježeni su samo oni došljaci koji su se uključivali u komunalno društvo i u njegov gospodarski život. Mnogo veće skupine došljaka, koje gradovi nisu mogli prihvatiti, prolazile su mimo njih, kao »pauperes Bosinenses«. Gradovi su ih usmjeravali dalje prema talijanskoj obali Jadrana.⁴⁸

Gibanje stanovništva između balkanskog zaleđa i jadranskog područja veoma je utjecalo, kao najvažniji činitelj demografskog rasta, na brojnost pučanstva u dalmatinskim gradovima u XV i XVI stoljeću. To je općenita značajka u demografskom razvoju evropskoga grada. Kao posvuda u zapadnoj Evropi, i dalmatinski su gradovi ovisili o pritjecanju seoskog pučanstva. Gradska se društva nisu mogla demografski obnavljati sama iz sebe, jer je stôpa broja poroda, po svoj prilici, zbog stiješnjnosti gradskog prostora i loših zdravstvenih uvjeta, čak i u redovnim okolnostima, kada nije bilo velikih epidemija, jedva bila nešto veća od stope smrtnosti.⁴⁹ Unatoč tome, migracijski faktor demografskog rasta bio je ograničen negativnim činiteljima, od stupnja gospodarske razvijenosti i opsega gradskog prostora do pojava koje su izravno ograničavale i smanjivale broj pučanstva (mogućnost opskrbe hranom i epidemije).

Manjak žita, temeljnog prehrambenog proizvoda, zajedničko je obilježje većeg dijela jadranskog bazena u kasnom srednjem vijeku. Oskudica je pogađala i velike urbane sklopove XV i XVI st. (Venecija) i mala komunalna društva u Dalmaciji. Uzrokom manjka žitarica bile su geoprivredne značajke istočne jadranske obale (malene površine pod oranicama) i nerazvijena agrarna tehnologija, s niskim koeficijentom proizvodnje, iako proizvodni preduvjeti nisu bili jednaki u svim gradovima. Usporedba između Zadra i Splita u XVI st. — to su dva različita geoprivredna tipa, komune s velikim i malim proizvodnim područjem — otkriva velike razlike u opsegu njihove zemljišne proizvodnje. Još u sredini XVI st., nakon perioda turskih provala, ali prije ciparskog rata, na nekim dijelovima zadarskog teritorija proizvodilo se mnogo žita. Tako se, na primjer, proizvodnja žita na posjedima Rogovskog samostana u sredini XVI st. kretala ovako:

⁴⁸ Splitska komuna prevozi 1454. u Apuliju i Marke skupinu od 176 »siromašnih Bosanaca« (M. Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420—1463, HZ XIV, 1961, 137—138).

⁴⁹ Takav zaključak za dalmatinske gradove između 1400. i 1550, razumije se, ne možemo poduprijeti točnim podacima jer se nisu sačuvali (prve matične knjige potječu tek iz druge pol. XVI st.); za evropski grad općenito v. B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500—1850)*, cit. prema talijanskom prijevodu: *Storia agraria dell'Europa occidentale (500—1850)*, Torino 1972, 113—114; C. M. Cipolla, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Bologna 1974, 199—216; prema procjeni W. Abela, odnos nataliteta i mortaliteta u zapadnoevropskim gradovima bio je u XIV—XV st. 39‰ : 41‰ (smrtnost veća 2‰), a u XVI—XVII st. 42‰ : 36‰ (broj poroda veći 6‰) (Bath, n.dj., 114).

Zadar: proizvodnja žita na posjedima Rogovskog samostana (1562—1564)⁵⁰

Prilog 1.

Godina	Samostanska renta (1/4 + 1/10)		Približna količina proizvedena žita (u tonama)
	stara	tona	
1562.	520	32,92	132
1563.	722	45,71	183
1564.	353	22,35	89

Premda vrijednost tih podataka ne možemo protegnuti na čitav zadarski teritorij, jer su se rogovski posjedi nalazili na iznimno plodnu području uz Vransko jezero, a i utvrđivanje odnosa proizvodnja/žitni viškovi ograničeno je približnošću nekih ključnih podataka (površina oranica, prosječna proizvodnja), ipak gornja tabela omogućava stanovite zaključke o zadarskoj zemljišnoj proizvodnji.

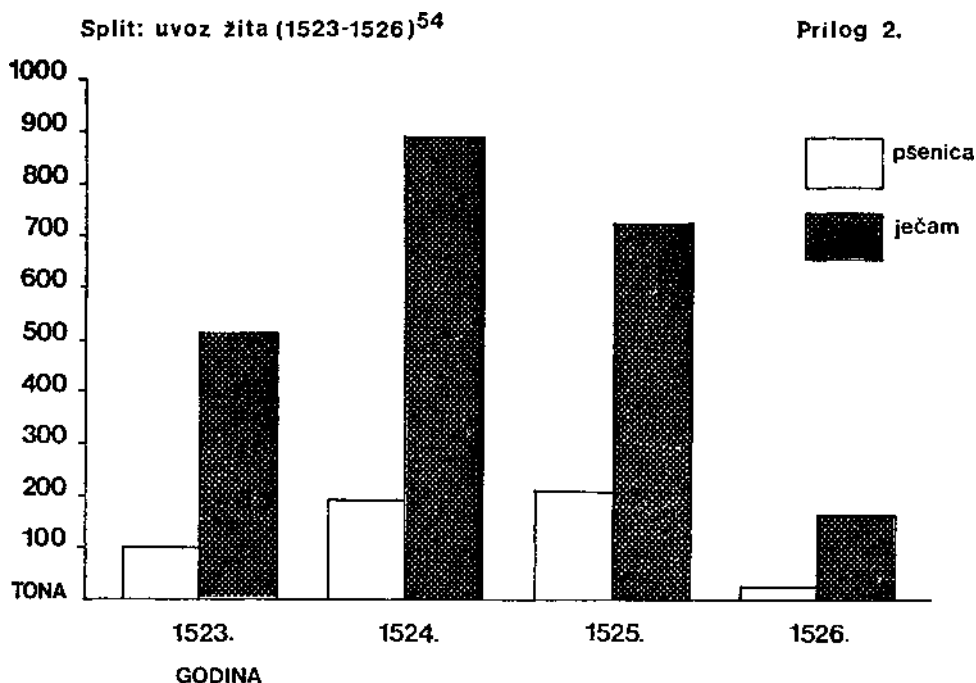
Ostvarena proizvodnja žita na rogovskim oranicama, koja je u mirnijim prilikama prije g. 1500. zacijelo bila još opsežnija, omogućavala je samostanu prodaju žitnih viškova, o čemu je sačuvano više podataka iz XIV—XVI stoljeća.⁵¹ Nasuprot tome, samostanski je kmet teško mogao postići znatniji višak na svom ždrijebu oranice. Odbivši od, približno utvrđene, prosječne proizvodnje žita na ždrijebu (= oko 2.600 litara) desetinu i rentu od 1/4, tj. oko 900 l, kmetu je ostajalo godišnje oko 1.700 l ili oko 1.300 kg žita. Moramo, dakako, postaviti pitanje: kakva je bila ekonomska razdioba te količine žita na selištu, tj., kakav je bio odnos: vlastita potrošnja/tržni viškovi? Ključni je kriterij prosječna godišnja potreba za žitom po osobi u kasnom srednjem vijeku. Za dalmatinski grad problem potrošnje i prehrane u historiografiji nije ni postavljen, pa je razlaganje teško, ali ćemo upotrijebiti prijedloge Slichera van Batha i Fernanda Braudela. Slicher van Bath je u analizi zapadnoevropskog agrara u srednjem vijeku predložio količinu od 240 kg žita kao godišnju potrebu po stanovniku. Braudel, pak, na temelju opsežne argumentacije zastupa nešto manju potrošnu količinu od oko 2 kvintala ili 200 kg žita godišnje po osobi. Procjene su približne, a za dalmatinski grad ne postoji nikakav istraživački kriterij, ali se ipak čini da je Braudelov prijedlog primjereniji za jadranski i mediteranski bazen od količine van Batha koja je utvrđena za evropski sjever. Ako, dakle, prihvatimo kao približnu potrošnu količinu 200 kg po osobi, onda to znači da je ždrijeb u prosjeku mogao prehraniti — zanemarujući pri tome geoprivredne razlike koje su između pojedinih područja bile uočljive, te vremenske prilike koje su iz godine u godinu veoma različito utjecale na opseg proizvodnje — otprilike 6—7 ljudi u kmetovoj obitelji.⁵² Seljačka je proizvodnja, prema

⁵⁰ HAZ, Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana, br. 203, 43.

⁵¹ Raukar, Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana, 263—264.

⁵² van Bath, n.dj., 476, bilj. 452; F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, cit. prema tal. prijevodu: *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Torino 1976, 449—456; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 189—192.

tome, u načelu bila prvenstveno namijenjena vlastitoj obitelji, tim prije što se dio žita (oko 1/4) morao sačuvati za iduću sjetvu, pa višak žita na pro-sječnom selištu nije mogao biti osobito velik. Zadarski zemljoposjednici (sa-mostani, patricijat i drugi dijelovi komunalne elite), nasuprot tome, ostva-rivali su znatne žitne viškove. Zbog toga je kasnosrednjovjekovni Zadar, po svoj prilici, bio jedini grad na istočnom Jadranu koji se u žitnoj politici pretežno oslanjao na vlastitu proizvodnju, premda je i on bio dijelom upućen na uvoz. Stupanj opskrbljenosti žitom umanjuje se tek u XVI st. kada je, nakon mletačko-turskih ratova, 1537—40. i pogotovu 1570—73, sma-njena površina zadarskog teritorija i opseg zemljišne proizvodnje.⁵³

Sasvim su suprotne bile žitne prilike u Splitu. Ionako površinom skroman distrikt, pretežno pod vinogradima, s malo oranica, opustošen je turskim ratovima u prvoj četvrtini XVI st., pa je Split koji je uvijek oskudijevao žitom postao gotovo sasvim ovisan o uvozu žitarica. Prema sačuvanom sveščiću o uvozu žita, u Split je između rujna 1523. i travnja 1526. uvezeno iz apulijskih luka (Bari, Barletta, Manfredonia) ukupno 514,85 tona pšenice i 2.266,11 tona ječma, dakle ukupno oko 2.781 tona žita (vidi Prilog 2). Ti su podaci veoma

⁵³ To potvrđuju i mletački izvještaji u drugoj pol. XVI st.; usp. izvještaj zadarskog kneza Alvise Dolfina iz 1578 (G. Novak, *Commissiones et relationes venetae IV*, Zagreb 1964, 222—223).

⁵⁴ HAZ, SA, sv. 68, 186—199.

važni, jer prvi put posjedujemo pouzdano utvrđene količine uvezena žita u jedan dalmatinski grad, u točno određenom razdoblju. Oni, nadalje, omogućuju utvrđivanje stupnja ovisnosti Splita o uvozu žitarica, jer prilično dobro poznajemo broj splitskog stanovništva u prvoj pol. XVI st.: grad je 1525, uoči epidemije kuge 1526/27, imao oko 5.000 stanovnika, dok je 1557. u distriktu bio 1.551 stanovnik; splitska je komuna imala oko 6.500 stanovnika.⁵⁵ Prema kriteriju F. Braudela (200 kg žita godišnje po osobi), Splitu je godišnje bilo u prosjeku potrebno oko 1.300 tona žitarica. Prema spomenutom, pak, sveščiću, u Split je između 1523. i 1526, u razdoblju od 32 mjeseca, u prosjeku mjesečno dopremano iz Apulije 86,9 tona ili godišnje 1.042,8 tona žita. To znači da je splitska komuna tada uvozom iz južne Italije pokrivala 80,22% svojih potreba za žitom, dok je vlastita proizvodnja, ili možda drugi oblici uvoza (Venecija, zaleđe), činila samo 19,78% ili oko 1/5 ukupno potrebne količine žita.

Budućim istraživanjima na gradi XVI st. valja provjeriti ispravnost takva postupka. Nije li, možda, kriterij van Batha, ipak, bliži oblicima prehrane u dalmatinskim komunama? I zatim pitanje: je li ovisnost o žitu u splitskom distriktu bila jednako velika kao u središtu komune, ili je, najvjerojatnije, bila manja, što bi značilo da su uvezene količine žita bile prvenstveno namijenjene gradu, te da je ovisnost Splita o uvozu žita bila još veća? Nova će istraživanja, po svoj prilici, unijeti dopune u naše zaključke, ali je ipak sigurno da temeljna odrednica — velika ovisnost komunalnih društava o uvozu žita — neće biti promijenjena. Valja, osim toga, upozoriti da gore upotrijebljeni podaci o žitnim prilikama u Zadru i Splitu potječu iz XVI st., dakle iz proizvodno nepovoljnog razdoblja. Ali, premda su prije 1500. agrarne prilike sasvim sigurno bile znatno povoljnije, a proizvodnja žitarica veća i u Zadru i u Splitu, ipak se smije pretpostaviti da proizvodni omjeri između te dvije komune-modela ni u XV st. nisu bili bitno drugačiji. Velika pažnja koju splitska komuna i prije 1409. posvećuje opskrbi žitom pokazuje da je proizvodnja žitarica u Splitu u srednjem vijeku općenito bila skromna. Na to nije utjecala samo malena površina pod oranicama, nego i nerazvijena tehnologija, zajedničko obilježje agrara na istočnom Jadranu gdje, prema djelomičnim istraživanjima, koeficijent proizvodnje, tj. odnos između količine sjemena i količine proizvedena žita, nije prelazio omjer 1 : 4.⁵⁶

Pitanje opskrbljenosti žitom, razumije se, ne možemo smatrati tako važnim demografskim činiteljem kao što su bile epidemije kuge, ali je ono

⁵⁵ O stanovništvu Splita u XVI st. v. T. Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, u knjizi: Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb 1981, 108—109; Commissiones III, 101—106.

⁵⁶ O proizvodnom koeficijentu u srednjovjekovnom agraru zapadne Evrope v. G. Duby, L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, cit. prema tal. prijevodu: L'economia rurale nell'Europa medievale, Roma—Bari 1976, 153—161, 525—530; van Bath, n.dj., 241—252; Cipolla, n.dj., 166—176; za dalmatinski grad: M. Blagojević, Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji, Beograd 1973, 236—239.

ipak, kao faktor demografskog ograničavanja, mnogo utjecalo na razvoj srednjovjekovnih društava, pa je, na primjer, i sama Venecija u razdobljima oskudice pažljivo usmjeravala dovoz žita u grad na lagunama.⁵⁷ Mogućnost opskrbe žitom bila je faktorom duga trajanja koji je usmjeravao i usporavao razinu demografskog rasta. Epidemije kuge, naprotiv, naglo su i redovito veoma negativno djelovale na broj pučanstva u gradovima, ali su se te dvije nepogode — kuga i glad — često istodobno pojavljivale, uvjetujući se uzajamno.

O epidemijama kuge u dalmatinskim gradovima između 1400. i 1550. mnogo više znamo nego o onima u XIV st., ali su neke važne pojedinosti o njima, ipak, nerasvijetljene, prvenstveno opseg trajanja i brojnost epidemija. U historiografiji je upozoreno da su dalmatinski gradovi između 1400. i 1500, prema poznatim podacima, doživjeli oko 20 epidemija kuge; čini se, zapravo, da je taj broj bio i veći. Usporedbe radi, Venecija je u istom razdoblju pretrpjela 7, a Engleska 15 epidemija; ali, u drugoj pol. XVI st., između 1543. i 1593, u Engleskoj je bilo čak 26 epidemija. Zbog takva gibanja kužnih epidemija smije se zaključiti da se Dalmacija u XV st. brojnošću epidemija nije odvajala od uobičajena prosjeka u zapadnoj Evropi.⁵⁸ Kužne epidemije u Dalmaciji nastavljale su se i u prvoj pol. XVI st., prema dosad poznatim podacima 1526/27. i 1530. Kuga je ponekad izbijala samo u jednom gradu, ali je često zahvaćala šire područje, neki put i čitavu Dalmaciju. Prema pristupačnoj građi, epidemije su dugo trajale, redovito više mjeseci. Velika epidemija kuge u Splitu iz 1527. započela je u jesen 1526, a smirila se tek u proljeće iduće godine, zahvativši i Trogir i Šibenik.⁵⁹ Epidemija kuge u Zadru 1530. trajala je devet mjeseci.⁶⁰ Podaci o opsegu pomora oskudni su, a dijelom, napose za XV st., i nepouzđani. Prema Pavlu Andreisu, za epidemije 1465. u Trogiru je umrlo oko dvije tisuće ljudi, što se, s obzirom na broj trogirskog pučanstva, čini ponešto pretjeranim. Kuga iz 1526/27. opustošila je Split: broj je njegova stanovništva smanjen od oko 5.000 (1525) na svega oko 2.000, pa je stopa demografskog gubitka iznosila oko 60%.⁶¹ Takvi podaci o pomoru u epidemijama kriju jednu nepoznicu: zbivanja na seoskom teritoriju, ali se smije pretpostaviti da zaključak o mnogo blažim posljedicama epidemija u seoskim naseljima, već istaknut za evropski prostor, vrijedi i za dalmatinsko selo; takvu pretpostavku podupiru

⁵⁷ ASV, Senato Mar, Reg. 29, 174', 26. V 1548; Lane, Venice, 305—307.

⁵⁸ G. Sabalich, Monografie storiche zaratine, Zadar 1911, 16—17; Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, 272; Cipolla, n.dj., 208—211.

⁵⁹ U zaključku mletačkog senata od 22. IV 1527. kaže se da je kuga u Splitu, Trogiru i Šibeniku trajala mnogo mjeseci (molti mesi) (ASV, Senato Mar, Reg. 21, 41'); usp. M. Pera, Kuga u Splitu 1526—1527, Kulturna baština 7—8, Split 1978, 78—80.

⁶⁰ ASV, Senato Mar, Reg. 22, 88; tako dugačke epidemije nisu bile iznimne u XV i XVI st.: epidemija kuge u Barceloni 1475—76. trajala je 15, a 1489—90. 11 mjeseci (Cipolla, n.dj., 210).

⁶¹ P. Andreis, Povijest grada Trogira I, Split 1977, 186; za Split v. bilj. 55.

i neki izvorni podaci XV st. (Zadar).^{61a} Štoviše, nije bezrazložna ni pretpostavka da je djelovanje epidemija bilo blaže čak i u graaskim varošima, čiji prostor nije bio tako zgusnut i zdravstveno nepovoljan kao u gradskoj jezgri, unutar bedema.⁶² Kužne su epidemije, prema tome, prvenstveno bile demografski faktor gradskog pučanstva.

U posljednjoj trećini XV st. razvoj dalmatinskih gradova dodiruju turski ratovi koji postupno sve jače utječu na brojnost i gibanje njihova pučanstva, napose u seoskim zaleđima obalnih komuna. Taj je proces brojnošću podataka u mletačkim izvještajima najbolje osvijetljen u kopnenom dijelu zadarskog distrikta u XVI stoljeću.⁶³

Usporedba spomenutih demografskih činitelja s prvim statističkim podacima o broju komunalnog stanovništva koje nakon 1525. sadrže službeni mletački izvještaji omogućava barem približno utvrđivanje demografske dinamike u Dalmaciji između 1400. i 1550.

Premda su negativni činitelji (epidemije) u XV st. povremeno smanjivali broj pučanstva u komunama, njihov je demografski razvoj sve do početka XVI st. bio više-manje ravnomjeran. Komunalna društva u takvim okolnostima, a i poradi sekundarnih faktora (stupanj gospodarske razvijenosti), nisu mogla zabilježiti izrazitiji demografski uspon, pa se zbog toga višak pučanstva između 1400. i 1550. neprekidno prelijeva prema zapadnoj obali Jadrana, ali su unatoč tome pojačana selidbena gibanja iz kontinentalnog zaleđa prema obalnom pojasu sve do prvih desetljeća XVI st. održavala demografsku ravnotežu u komunama. Proces demografskog opadanja zbiva se u gradovima na obali, ponajprije u kopnenim dijelovima njihovih distrikata, tek u prvoj polovini XVI stoljeća. Donju, pak, granicu demografskog pada dalmatinski grad dostiže tek nakon jakih kužnih epidemija na početku XVII stoljeća.

3) PRIVREDA I DRUŠTVENE KLASSE

Kako je već istaknuto, mletačka je vlast nakon 1409. izvršila jak utjecaj na društveni razvoj dalmatinskih gradova; u posljednjoj trećini XV st. pojavljuje se i drugi faktor društvenih promjena — turski ratovi. Oba su faktora djelovala i na privrednu podlogu komunalnih društava i na ustrojstvo društvenih klasa. Razlaganje o oblicima i stupnju njihova djelovanja nije sasvim jednostavno, jer su mnogi aspekti tog pitanja oskudno istraženi, napose promjene u ekonomskoj podlozi društvenih klasa. To ponajprije vrijedi za ocjeru

^{61a} U zapisnicima zadarskog vijeća u sredini XV st. više se puta ističe da se ono nije moglo sastati jer su plemići napustili grad, tj. da je nastala »depopulatio civitatis«; patricijati se pred opasnošću od epidemije povlači na svoje distriktualne posjede (Libri Consiliorum I, 87', 3. VII 1464; 91', 30. XI 1465; 106, 25. IX 1468); usp. Cipolla, n.dj., 216.

⁶² Kuga iz 1607, na primjer, mnogo je teže pogodila Split unutar bedema od njegovih varoši (Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, 109).

⁶³ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 23—25.

o ekonomskom djelovanju Venecije, jer posljedice suprotnosti između gospodarskih smjernica Republike i komuna nisu bile jednake ni u svim gradovima niti u svim privrednim djelatnostima. Općenito bi se moglo zaključiti da je opseg mletačkog utjecaja bio razmjern važnosti neke djelatnosti u gospodarskom sustavu Republike. Robni je promet u cjelini bio podvrgnut jačim usmjeravanjima nego komunalna proizvodnja, premda su i neki njezini dijelovi pretrpjeli znatne promjene, u prvom redu proizvodnja soli. Turski je, pak, faktor najviše utjecao na zemljišnu proizvodnju u obalnim gradovima.

a) Promjene u proizvodnji

Stanovište mletačke uprave prema proizvodnim djelatnostima na području Dalmacije bilo je već od samog početka mletačkog razdoblja jasno određeno. S obzirom na stupanj mletačkog nadzora, proizvodne se vrste u dalmatinskim gradovima u XV i XVI st. mogu podijeliti u tri skupine:

Venecija i proizvodnja u Dalmaciji (XV/XVI st.)

Prilog 3.

Opseg mletačkog utjecaja	Vrste proizvodnje
A) potpuni nadzor/monopol mletačke komore	proizvodnja soli;
B) usmjeravanje i određivanje razvojnih granica	brodogradnja; mesarski i pekarski obrt; bojadisanje tkanina;
C) izvan neposrednog nadzora	agrar, stočarstvo i ribarstvo; većina obrta.

Takva podjela upućuje na dva zaključka: 1) da je opseg djelovanja mletačke ekonomske politike do oko 1500. ovisio o vrsti proizvodne podloge u komunama; skupina C), a donekle i B), obilježavala je privrednu strukturu svih komuna, ali je proizvodnja soli bila znatnije razvijena samo u Šibeniku i, napose, na Pagu, pa je takva geoprivredna razdioba odredila i opseg mletačkog utjecaja i razvojnu dinamiku društava, i 2) da se glavnina komunalne proizvodnje i nakon 1409. nalazila izvan ekonomskih ograničenja Republike, ali da je mletački nadzor, u obliku čvrstog monopola, obuhvatio njezin gospodarski najvažniji dio, proizvodnju soli.

Monopoliziranje proizvodnje i trgovine solju nije bilo nova pojava u mletačkoj ekonomskoj politici, jer je Venecija jednako postupala već i u XIV st. kada je paškim i zadarskim proizvođačima, prema ugovorima iz 1352, oduzela glavninu soli.⁶⁴ Venecija je u XV st. dogradila solni monopol sustavom izvoznih carina, a odredbom iz 1487. oduzela je paškim vlasnicima solana 3/4 proizvedene soli obvezatnim otkupom uz cijenu od 8 dukata za sto paških modija. Monopol soli izrazit je plod fiskalnog ekonomizma Mletačke republi-

⁶⁴ isti, Zadarska trgovina solju, 24.

ke. Njegova dva bitna činitelja: obvezatni otkup i carinske prepreke — osiguravala su mletačkoj komori znatne prihode. Osiguravala je to i odredba o obvezatnom otkupu iz 1487: komora je otkupljivala 3/4 soli po 8 dukata, ali je istodobno preostaloj 1/4 soli, koju je paški vlasnik smio izvoziti u Hrvatsku, nametnula trostruko višu izvoznu carinu (24 dukata). Komora je na taj način izvoznom carinom, barem u načelu, nadoknađivala cijenu obvezatna otkupa, što znači da je 3/4 paške soli stjecala bez ikakva vlastita izdatka. Razumije se, takva se teoretska ravnoteža teško održavala u praksi, ali je zato Republika prodajom 3/4 soli, redovito u velikim količinama (izvoz u Marke), stjecala znatne prihode.⁶⁵ Primjer Splita također upućuje na visoke prihode mletačke komore. Splitska je komora u XV st. otkupljivala sol iz splitskih solana uz cijenu od 25 libara malih denara za 100 kablova, ali je vlasnicima zapravo plaćala 10% manje, tj. 22 libre i 10 solda. Tu istu sol komora je prodavala stočarima u zaleđu po cijeni od 20 solda za kabao, ili po cijeni od 100 libara za 100 kablova, što znači da je postizavala profit od 344%.⁶⁶

Solni monopol je, dakle, donosio Veneciji visoke prihode, ali je istodobno negativno djelovao na razinu proizvodnje, napose u najvećim, paškim solanama. U trenutku mletačkog stjecanja Paga (1409), u paškim se solanama proizvodilo između 240 i 250 tisuća paških modija (= oko 38.000 tona), ali se u tijeku prve pol. XV st. proizvodnja smanjivala, pa je u 50-im godinama iznosila svega oko 25.000 modija (= nešto manje od 4.000 tona).⁶⁷ Opseg proizvodnje u paškim solanama bilježi, prema tome, u prvoj pol. XV st. velik pad, što je bila posljedica mletačkog fiskalizma. Nedostaju podaci o proizvodnji soli u drugoj pol. XV i prvoj pol. XVI st., a u izvještaju mletačkih sindika A. Giustiniana i O. Faliera iz 1576. nalazimo podatak da se na Pagu godišnje proizvodi oko 60.000 stara (= oko 5.000 tona) soli, pa to upućuje na zaključak da proizvodnja u paškim solanama u XV i XVI st. više nije dosegla onu razinu koju je imala u sasvim drugačijim okolnostima prije 1409.⁶⁸

Dok je solni monopol imao fiskalne uzroke, dotle je usmjeravanjem komunalne brodogradnje Venecija nastojala da unaprijedi vlastitu brodogradnju. U obrazloženju odredbe iz 1502, kojom je u Dalmaciji zabranjena gradnja brodova iznad 2.000 stara (= oko 120 tona) nosivosti, vlada je izričito istakla da joj je cilj da se brodovi što više grade u samoj Veneciji.⁶⁹ Ne može se sasvim sigurno odgovoriti na pitanje koliko su takva nastojanja

⁶⁵ Hocquet, *Commercio e navigazione in Adriatico*, 230—232.

⁶⁶ Listine IX, 419; Raukar, *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije*, 216; Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise* 1, 279.

⁶⁷ Raukar, *Zadarska trgovina solju*, 45; Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise* 1, 291—292; isti, *Commercio e navigazione in Adriatico*, 229.

⁶⁸ *Commissiones IV*, 180.

⁶⁹ »[...] Et açio che i citadinj nostri siano tanto piu prompti a far naue in questa cita nostra, ex nunc sia statuido et preso, che de cetero in Dalmatia non se possino far nauilj de piu portada de stara 2000 formento, sotto pena a quellj farano li nauilj de perder quellj [...]« (ASV, Senato Mar, Reg. 15. 146, 21. X 1502).

ograničila razvoj brodogradnje u Dalmaciji, jer nisu točnije poznate sve njegove odrednice. U Dalmaciji je na početku XVI st. bilo i velikih brodova, do 300 tona nosivosti (Zadar), ali se ne može, za sada, utvrditi jesu li se takvi brodovi gradili u dalmatinskim brodogradilištima.⁷⁰ Zabrana iz 1502. neizravno potvrđuje gradnju velikih brodova u Dalmaciji, ali je tesko nešto određenije reći o njezinu opsegu. Prema raspoloživim podacima, smije se pretpostaviti da su se i prije 1502. u Dalmaciji pretežno gradili brodovi srednje nosivosti (do 100 tona). Neki, pak, podaci potvrđuju da su se u Dalmaciji i nakon mletačke zabrane gradili veći brodovi od predviđene granice (2.600 stara): u Splitu je 1516. sagrađen brod od 2.500 stara (oko 160 tona) nosivosti, što znači da je djelovanje vladinih zabrana i u brodogradnji imalo ograničen domet.⁷¹

Tri obrtničke djelatnosti — mesarski i pekarski obrt, te bojenje tkanina — smatrale su se već i u predmletačkom razdoblju komunalnim monopolom, pa je njihov razvoj usmjeravan statutarним odredbama. Mletačka je uprava nakon 1409. preuzela komunalni monopol davanjem u zakup pravo vršenja tih djelatnosti. Razumije se da njihov kvantitativni razvoj nije pri tome nimalo ograničavan, nego je, iz fiskalnih razloga, podvrgnut nadzoru.⁷²

Sve druge vrste komunalne proizvodnje razvijale su se u XV st. izvan mletačkih ograničenja. Opseg zemljišne proizvodnje bio je određen geoprivrednim činiteljima (površina distrikta, vrsta zemljišta), ali je ovisio i o opsegu potrošnje i mogućnosti izvoza. Štoviše, moglo bi se reći da je zemljišna proizvodnja pod mletačkom upravom dobila nov zamah, jer je u XV st. Venecija postala glavnim tržištem agrarnih proizvoda iz Dalmacije. Velika je metropola na lagunama trošila u XV i XVI st. znatne količine vina, suhog grožđa, smokava, meda, voska i dr., koje su pritjecale iz dalmatinskih gradova. Podaci o izvozu agrarnih proizvoda iz splitske luke u posljednjoj četvrtini XV st. pokazuju razvijenost zemljišne proizvodnje u Dalmaciji: (v. Prilog 4. na str. 68.)

Velike količine sira (više od 80 tona) koje su u tom razdoblju (= 52 mjeseca) izvezene iz splitske luke većim su dijelom potjecale iz stočarskog zaleđa, pa ne mogu biti kriterijem za razvijenost stočarstva na splitskom području. Ali, nasuprot tome, vino, smokve i, jednim dijelom, med bili su splitski proizvodi, pa izvezene količine svjedoče o razvijenosti splitskog agrara potkraj XV st., a to više-manje vrijedi i za druge gradove u Dalmaciji. Razvijenost zadarskog vinogradarstva, na primjer, potvrđuju podaci o zakupu poreza na maloprodaju vina, o čemu nešto kasnije.

Pretežnoj većini obrta, osim onih koji su već spomenuti, Venecija nije postavila nikakva razvojna ograničenja. Obrti su, pored zemljišne proizvodnje i stočarstva, bili ona gospodarska djelatnost komunalnih društava koja nakon 1409. nije pokazivala ekonomsko slabljenje, održavajući izravni kontinuitet s predmletačkim razdobljem. Ekonomsko ustrojstvo obrta — opseg proizvodnje, broj obrtnika, razina akumulacije — prvenstveno su određivale,

⁷⁰ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 258—262.

⁷¹ HAZ, SA, sv. 56/5, 201.

⁷² Raukar, Zadar u XV stoljeću, 221—222.

Prilog 4.

Split: lučki izvoz (1475—1484)⁷³

Vrsta robe	1475. (VI—XII)		1476. (I—X)		Godina i mjesec 1481. (VI—XII)		1482. (I—XII)		1483. (I—XII)		1484. (I—VI)		Ukupno
	902,18	1.738,80	895,94	2.134,84	2.300,40	73,76	8.045,92						
Vino (u hl)													
Smokve	3.150 barila, 7 mijehova	2.839 barila, 23 mijeha, 16 vreća	6.583 barila, 57 mijehova, 12 vreća	6.865 barila, 140 mijehova, 14 vreća	7.762 barila, 219 mijehova, 20 vreća	534 barila	27.733 barila, 446 mijehova i 62 vreće						
Med (u kg)	7.106	4.799	8.798	12.402	3.072	874	37.051						
Sir (u kg)	603	4.073,55	24.977,1	20.624,88	18.732	11.967,74	80.978,27						

⁷³ HAZ, SA, sv. 33, 35; izračunato pretvaranje u hektolitre i kilograme nije sasvim pouzdano, jer odnos: metrološki sustav u Splitu (XV—XVI st.) — metrički sustav, još sadrži dosta nepoznanica (više o tome u radu: »Izvozna trgovina Splita 1475—1570«).

uz općenito nerazvijenu proizvodnu tehnologiju, iste tržišne zakonitosti koje su uvjetovale i gibanje zemljišne proizvodnje, tj. opseg domaće potrošnje i mogućnosti izvoza. Presjek kroz strukturu komunalnog obrta u XV st. otkriva razvijenu diferencijaciju obrtnih struka i razmjerno velik broj obrtnika. U splitskim notarskim sveščićima u sredini XV st., od 1443. do 1449, zabilježen je ovakav sastav obrtnika:

Split: broj obrtnih struka i broj obrtnika (1443—1449)⁷⁴

Prilog 5.

Obrtna struka	Broj obrtnika	Obrtna struka	Broj obrtnika
Drvodjelci i zidari	27	Strelari	1
Klesari	10	Zlatari	13
Kalafati	14	Rezbari	4
Krojači	19	Slikari	4
Klobučari	4	Mesari	6
Kožari	55	Pekari	4
Podstrigači sukna	8	Mlinari	2
Bojadisari tkanina	1	Solari	3
Postolari	41	Ljekarnici	1
Kovači	11	Brijači	11
Kotlari	3	Bačvari	3
Mačari	1	Crepari	1
Štitari	1	Mjerionci	1
Proizvođači balista	2	Nosači	4

Splitski podaci mogu poslužiti kao osnovica za utvrđivanje razvijenosti obrtničke proizvodnje u Dalmaciji sredinom XV stoljeća. U spomenutim notarskim sveščićima zabilježeno je ukupno 255 obrtnika koji su podijeljeni u 28 struka. Ako bismo uzeli, ilustracije radi, da je svaka obrtnička obitelj imala u prosjeku 5 članova, onda bi to značilo da je u Splitu, u sredini XV st., uz obrtničku proizvodnju bilo vezano 1275 osoba, što čini oko 25% splitskog pučanstva.⁷⁵ To pokazuje da je broj obrtnika u Splitu tada bio visok i da je splitska obrtnička proizvodnja i u XV st. zadržala dotadašnju kvantitativnu razinu; analiza, pak, stupnja obrtničke akumulativnosti ovisi o značajkama i opsegu potražnje za njihovim proizvodima. Sačuvani popisi kontralitera svjedoče da su potkraj XV st. splitski obrtnici izvozili dio svojih proizvoda. Evo podataka o izvozu nekih važnijih proizvoda za period od 1481. do 1484:

⁷⁴ isto, sv. 23/3—16, 1443—1449; u tabelu su uneseni obrtnici koji se u različitim prilikama spominju u notarijatu, što znači da je u jednoj godini njihov broj mogao biti i nešto manji.

⁷⁵ Kao kriterij može poslužiti popis zadarskog stanovništva iz 1527: na svakoga od 164 obrtnika koji su u njemu spomenuti otpada u prosjeku 5,12 članova obitelji (Commissions I, 203—223). Usp. M. M. Frejdenberg, Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi, Mogućnosti 1, Split 1972, 89, koji primjenjuje jednaki kriterij za predmetačko razdoblje.

Split: izvoz obrtničkih proizvoda (1481—1484)⁷⁶

Prilog 6.

Vrsta robe	Količina	Vrsta robe	Količina
Kože (različite vrste)	20.748 kom. i 145 bala	Kotlovi	10 komada
Sklavine (pokrivači od grubog sukna)	226 kom. i 9 bala	Zvonca	8 komada
Ogrtači	13 kom.	Bačve drvene	16 komada
Šeširi	640 kom.	Mlinski kamenovi	2.000 kom.
Sandale	1.755 pari	Čavli	4 barila
Lojanice	22 barila i 9 kutija	Koplja	100 komada
		Noževi	200 komada

Analiza tih podataka pruža pouzdan odgovor na važno pitanje: koliko su obrtnički proizvodi bili namijenjeni domaćem tržištu, a koliko izvozu? Za većinu spomenutih proizvoda smijemo pretpostaviti da potječu iz splitskih obrtničkih radionica. Ali, ako izdvojimo izvoz znatnih količina kože čija je obrada mogla zaposliti velik broj kožara (Prilog 5: 55 kožara), zaključujemo da je izvoz općenito obuhvaćao samo malen dio proizvodnje splitskih obrtnika. U sredini XV st., na primjer, u Splitu je radio 41 postolar, a između 1481. i 1484, kada je broj postolara najvjerojatnije bio više-manje jednak, izvezeno je veoma malo njihovih proizvoda (1.755 pari sandala). Jednako je nepovoljan taj odnos i za krojače, klobučare ili kovače. Usporedba, dakle, broja obrtnika s popisom izvezene robe pokazuje da je rad obrtnika bio prvenstveno usmjeren prema podmirivanju lokalnih potreba, odnosno, da je razvoj obrtničke proizvodnje bio ograničen opsegom lokalne potrošnje. U takvim okolnostima komunalna privreda nije mogla prihvatiti višak obrtnika i naučnika koji se stvarao pojačanim migracijama iz zaleđa, pa zbog toga u gibanju prema talijanskoj obali Jadrana i nalazimo velik broj obrtnika.⁷⁷

Mletačka ekonomska politika XV st. različito je djelovala na gospodarski razvoj pojedinih komuna, pojačavajući razlike u njihovoj privrednoj dinamici. Primjetne posljedice, izražene u gospodarskom zastoju, pretrpjele su one komune koje su posjedovale velike površine pod solanama (Pag i, napose, Zadar).⁷⁸ Nakon 1500. osjetno se pojačavaju gospodarske razlike među komunalnim društvima pod utjecajem turskih ratova, a i djelovanjem drugih nepogoda (epidemije kuge, glad). Otočne su komune ostale, uglavnom, izvan domašaja turskih ratova, ali su oni veoma utjecali na zemljišnu proizvodnju u obalnim komunama. Najveće su tegobe u prvoj pol. XVI st. pretrpjele one komune kojih je kopneni teritorij bio malen i izložen turskim prodorima, a kojih otočni dio nije imao veću proizvodnu važnost (Trošir, Split). Na izmaku prve četvrtine XVI st., koja je obilježena najjačim turskim navalama, splitska se zemljišna proizvodnja osjetno smanjuje; dijelom je to bila po-

⁷⁶ HAZ, SA, sv. 35.

⁷⁷ Usp. mišljenje F. Gestrina, Migracije iz Dalmacije u Marke, 402—403.

⁷⁸ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 281—297.

sljedica i demografskih gubitaka nakon velike epidemije kuge 1526/27. O tome svjedoče podaci o splitskom izvozu 1528—1530:

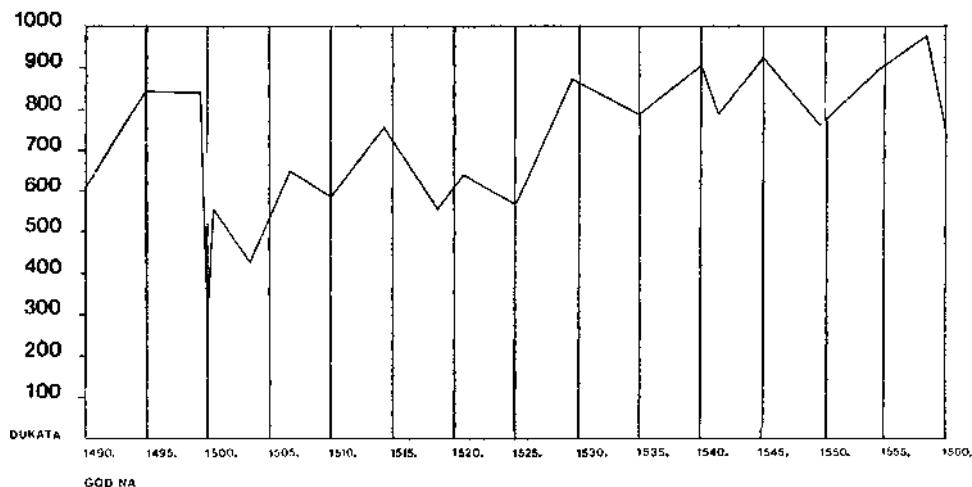
Split: lučki izvoz (1528—1530)⁷⁹

Prilog 7.

Vrsta robe	Godina i mjesec			Ukupno
	1528. (XII)	1529. (I—XII)	1530. (I—VIII)	
Vino (u hl)	12,64	417,86	140,46	570,96
Smokve	1.625 barila i 1 mijeh	2.745 barila, 66 mije- hova i 38 vreća	852 barila, 65 mije- hova i 8 vreća	5.222 barila, 132 mije- ha i 46 vreća

Zadar: datum vini ad spinam (1490-1560, u dukatima)

Prilog 8.

U usporedbi s krajem XV st. (vidi Prilog 4), splitski izvoz zemljišnih proizvoda u ovom se razdoblju osjetno smanjio a to znači i opseg zemljišne proizvodnje u ugroženom splitskom distriktu. I zadarski je teritorij u prvoj pol. XVI st. također bio upustošen turskim ratovima, ali je položaj zadarskog vinogradarstva ipak bio mnogo povoljniji jer su se vinogradi pretežno nalazili na otocima i u bližem gradskom zaleđu, dakle na područjima koja nisu bila toliko zahvaćena turskim ratovima. Zbog toga se u prvoj pol. XVI st. ipak znatnije ne smanjuje opseg zadarske proizvodnje vina. Na takav zaključak pouzdano upućuje kretanje iznosa pri zakupu daće na maloprodaju vina koji se između 1490. i 1560. uopće ne smanjuju, osim u periodu jakih pore-

⁷⁹ HAZ, SA, sv. 74/7.

mećaja, u doba mletačko-turskog rata 1499 — 1502. (vidi Prilog 8).⁸⁰ Nasuprot tome, pod utjecajem turskog osvajanja širokog zaleđa, u Zadru se u prvoj pol. XVI st. naglo gasi, u prethodnom stoljeću veoma razvijeni, obrt bojenja tkanina, jer je u novim okolnostima bio otežan dovoz grubog vunenog sukna ili raše u grad. Između 1540. i 1560. zakup daće na bojenje tkanina (datum tinctorie) u Zadru smanjuje se na svega 10 — 15% iznosa za koji se ta daća zakupljivala potkraj XV stoljeća.⁸¹

b) Promjene u robnom prometu

Razvoj trgovine u dalmatinskim gradovima između 1409. i 1550. bio je uvjetovan mnogo složenijim okolnostima nego u prethodnom razdoblju. Gibanje robnog prometa određivali su ovi činitelji:

- 1) geoprivredne značajke, i to:
 - a) vrste proizvodne podloge u komunama,
 - b) privredna obilježja kontinentalnog zaleđa,
 - c) razvijenost jadranskih komunikacija;
- 2) djelatnost političkih vlasti, tj.
 - a) mletačka ekonomska politika i
 - b) utjecaj turskih ratova (nakon 1500).

Vrste sačuvanih izvora o trgovini Dalmacije u kasnom srednjem vijeku ne omogućavaju statistički pouzdanu, kvantitativnu analizu o gibanju robnog prometa, kao što se to moglo uraditi, na primjer, za Dubrovnik (I. Voje, 1976), ali se pažljivim postupkom ipak mogu utvrditi njegova općenita obilježja u XV st., do razdoblja turskih ratova. Temeljni istraživački problemi i predložena rješenja izgledaju ovako:

1) podatke o trgovini XV st. ne možemo sasvim pouzdano uspoređivati s podacima o trgovačkom prometu u XIV st. zbog njihove raznorodnosti: prije 1409. prevladavaju podaci o kreditnoj trgovini, a u XV st. građa o izveznoj trgovini i poreznom sustavu;

2) napose je teško utvrditi značajke trgovine u prva tri desetljeća XV st., jer su za to razdoblje izvorni podaci najoskudniji; zbog toga se ne može točnije slijediti dinamika robnog prometa prije i poslije 1409;

3) ne može se pouzdano odgovoriti niti na pitanje: postoji li kvantitativna razlika u trgovačkom prometu između prve i druge polovice XV st., jer veće serije podataka počinju tek oko 1430; uočavamo, ipak, da u nekim gradovima opseg robnog prometa lagano opada u posljednjoj trećini XV st. (Zadar), ali se takvo gibanje ne očituje u drugim gradovima (Split):

4) svi se zaključci o opsegu robnog prometa u Dalmaciji nakon 1409, dakle, temelje na zatvorenim serijama podataka iz XV i XVI st.;

5) unatoč tim ograničenjima u istraživanju, koja proizlaze iz vrste i stupnja sačuvanosti izvornih podataka, pouzdano se smije zaključiti da trgovački promet u Dalmaciji nakon 1409, uzimajući ga u cjelini, ne pokazuje onaj polet i kvantitativni uspon kao u anžuvinskom razdoblju;

⁸⁰ HAZ, *Datia et incantus civitatis Jadre et eius districtus*, L. IV—VII, 1490—1560.

⁸¹ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 241—242.

6) gospodarski zastoj Dalmacije u XV st. uvjetuje mletačka ekonomska politika koja se očitovala u ovim postupcima:

- a) monopol nad proizvodnjom/trgovinom solju;
- b) povremene zabrane o ograničavanju trgovine drugim vrstama robe (1422, 1452. itd.);
- c) nastojanje za usmjeravanjem robnog prometa prema Veneciji-gradu (1422, 1519);⁸²
- d) zabrane ili kvantitativna ograničavanja nekih trgovačkih smjerova; npr., uvoz sa sjevernojadranskih sajmova (Rijeka, Bakar, Senj) u Dalmaciju;
- e) trajan nadzor nad cjelokupnom uvozno-izvoznom trgovinom sistemom posebnih dozvola (kontralitere);

7) tako opsežan ekonomsko-fiskalni sustav različito je zahvaćao pojedine oblike trgovine: samo je sol bila podvrgnuta najstrožim ograničenjima, dok je izvoz drugih vrsta robe bio, u načelu, slobodan, ali je iz poreznih razloga, a i poradi povremenih pokušaja da se izvoz nekih proizvoda usmjeri prema Veneciji, bio i on podvrgnut nadzoru obvezatnim kontraliterama;

8) to znači da je mletačka ekonomska politika različito pogađala pojedine komune, ovisno o vrsti proizvodne podloge: uspostavljanje solnog monopola unijelo je elemente zastoja u razvojnu dinamiku dalmatinske trgovine, promatrajući je u cjelini, ali je time, ipak, prvenstveno bio ograničen gospodarski razvoj Zadra koji je prije 1409. od svih dalmatinskih gradova pokazivao najbrži gospodarski rast; solni je monopol istodobno mnogo slabije utjecao na komune s pretežno agrarno-stočarsko-ribarskom proizvodnom podlogom;

9) prema dinamici privrednog razvoja u XV st. mogu se odrediti ovi temeljni modeli-komune, s različitim odnosom zastoj/rast:

Dalmatinski grad: ekonomska dinamika (XV st.)⁸³

Prilog 9.

Komuna	Značajke gospodarskog rasta prije 1409.	Geoprivredne posebnosti	Geopolitičke prednosti	Stupanj gospodarskog zastoja /rasta nakon 1409.
A) ZADAR	visoka razina gospodarskog rasta	pašve solane + veliko agrarno-proizvodno područje	—————	zastoj u razvojnoj dinamici
B) SPLIT	skromniji opseg gospodarskog rasta	prikladne veze s kontinentalnim zaleđem	—————	jedva primjetan zastoj
C) HVAR	vjerojatni skromniji opseg gospodarskog rasta	razvijeno vinogradarstvo i ribarstvo	povoljan pomorsko-strateški položaj hvarske luke	vjerojatni ekonomski rast

⁸² ASV, Senato Mar, Reg. 19, 113, 28. XI 1519: odluka se odnosi na izvoz iz Krete prema Jadranu; izvoznik se morao obvezati da će robu dovesti u Veneciju, čemu su bili podvrgnuti i dalmatinski gradovi.

⁸³ Raukar, Zadarska trgovina solju; isti, Zadar u XV stoljeću; isti, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije; Kolanović, Izvori za povijest trgovine i pomorstva.

Pri tome u takvu shemu, na današnjoj razini istraženosti, nije moguće pouzdano uvrstiti sva komunalna društva (na primjer, Trogir i Šibenik, gradove s oskudno istraženom gospodarskom dinamikom u XV i XVI st. i nedovoljno poznatim odnosom zastoja/rasta);

10) promatrajući trgovinu Dalmacije XV st. u cjelini, u svim spomenutim odrednicama, napose u približnoj usporedbi s njezinim opsegom u anžuvin-skom razdoblju, smijemo zaključiti da je ona i nakon 1409. zadržala visoku kvantitativnu razinu;

11) izvozna je trgovina dalmatinskih gradova u XV st. bila mnogo više vezana za Veneciju, nego što je to bila u XIV st., ali je dalmatinska komuna, ipak, i u novim okolnostima održavala uobičajene ekonomske komunikacije sa zaleđem i s jadranskim bazenom, u prvom redu prema talijanskoj obali (Marke, Abruzzi, Apulija), te sa sjevernojadranskim sajmovima.

Najpouzdanija izvorna građa za proučavanje opsega trgovačkog prometa u Dalmaciji pod mletačkom vlašću su službeni popisi izvozne trgovine, sastavljeni na temelju izdanih kontralitera. Koliko je do sada poznato, jedan takav sveščić za g. 1441—1443. sačuvao je Šibenik, a samo je Split sačuvao takve popise od 1475. do sredine XVI stoljeća.⁸⁴ Podaci o izvoznim dozvolama iz splitske luke, premda se u njima ne odražava i izvoz prema zaleđu, sadrže pouzdan temelj za ocjenu o gospodarskoj dinamici Splita između 1475. i 1550:

Split: broj lučkih izvoznih dozvola (1475—1540)⁸⁵

Prilog 10.

Godina i mjesec Broj dozvola	1475. (VI—XII) 130	1476. (I—X) 155	1481. (VI—XII) 193	1482. (I—XII) 313	1483. (I—XII) 330
Godina i mjesec Broj dozvola	1484. (I—VI) 89	1487. (XI—XII) 25	1488. (I—V) 65	1497. (I—XII) 135	1498. (I—XII) 196
Godina i mjesec Broj dozvola	1499. (I—XII) 236	1503. (VI—XII) 140	1504. (I—XII) 242	1505. (I—IX) 123	1528. (XII) 30
Godina i mjesec Broj dozvola	1519. (I—XII) 179	1530. (I—VIII) 113	1538. (VIII—XII) 162	1539. (I—XII) 240	1540. (I—VI) 77

⁸⁴ V. bilj. 13.

⁸⁵ HAZ, SA, sv. 33, 35, 38/1, 43/5, 48, 49, 74/7; Historijski arhiv u Splitu, Stara splitska općina, sv. 3.

Podatke o opsegu izvozne trgovine iz splitske luke ne možemo uspoređivati s razdobljem prije 1475. jer se takvi podaci nisu sačuvali, ali su oni unatoč tome veoma važni kao siguran dokaz trgovačke dinamike u Splitu. Trgovački je promet bio najopsežniji u prvoj polovini 80-ih godina XV st.; nakon toga se broj kontralitera smanjuje, ali se izvozna dinamika, u nešto smanjenu opsegu, održava i u prvoj pol. XVI stoljeća. Broj je kontralitera približno jednak 1499. (236), 1504. (242) i 1539. (240). I u Šibeniku su, na primjer, 1442. izdane 254 dozvole; taj bi broj, u koji se uklapaju i splitski podaci, mogao biti pokazatelj prosječne dinamike u trgovačkom prometu dalmatinskih gradova do sredine XVI stoljeća.⁸⁶ Ipak, u nekim kriznim razdobljima, potkraj XV i u prvoj pol. XVI st., smanjuje se i broj kontralitera i količina izvezene robe. U Splitu je 1529. izdano ukupno 179, a 1530. doduše samo u prvih osam mjeseci, tek 113 izvoznih dozvola; i količina izvezene robe u tim je godinama bila osjetno manja (v. Prilog 7). To pokazuje:

1) da je splitski robni promet u sredini prve pol. XVI st., u nepovoljnim okolnostima turskih provala, doživljavao kvantitativan pad, što je bila posljedica zastoja u proizvodnji i

2) da se splitska trgovina nakon takvih razdoblja zastoja koji se pojavljuju i potkraj XV st. — 1497: 135, 1498: 196 izvoznih dozvola — brzo oporavljala, ali da je njezin opseg između 1500. i 1550. u usporedbi s XV st., ipak u cjelini bio nešto smanjen.

Analiza građe o zakupu zadarskih poreza u prvoj pol. XVI st. pokazuje da je i zadarska trgovina imala sličnu dinamiku, s kriznim razdobljima i postupnim rastom njezina opsega. Između 1500. i 1550. krizna su razdoblja bila: 1499—1501, 1509—1510. i 1519—1525, dakle u periodima poremećaja koje uzrokuje mletačko-turski rat 1499—1502. i turske provale u gradsko zaleđe između 1510. i 1525. Kretanje dvaju zadarskih poreza (tridesetina i daća na promet stokom i mesom), koji odražavaju i promjene u opsegu trgovačkog prometa, pokazuje, unatoč nekim razlikama, izrazite dinamičke sličnosti. Prva četvrtina XVI st., ispunjena jakim poremećajima, upućuje na opadanje trgovine u odnosu na njezin opseg prije 1500. Ali, između 1525. i 1530. trgovački se promet postupno oporavlja, pa između 1530. i 1560. rastu i zakupni iznosi poreza (vidi Prilog 11).

Premda, dakle, na današnjoj razini arhivskih istraživanja o robnom prometu u Dalmaciji između 1500. i 1550. nešto bolje poznajemo samo splitsku i zadarsku trgovinu, ipak se čini da je primjer Splita i Zadra više-manje tipičan za sve obalne komune, pa, uz stanovit oprez i moguće dopune novim istraživanjima, smijemo zaključiti:

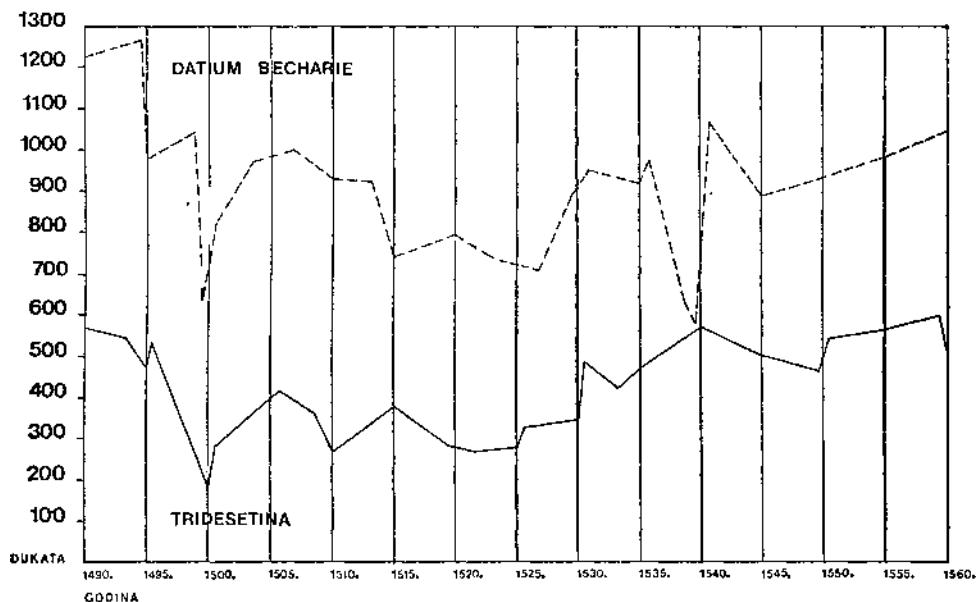
1) da su se komunalna društva razmjerno brzo oporavljala i prilagođavala novim okolnostima i turskom zaleđu, te

2) da je opseg robnog prometa u komunama na obali postupno rastao prema sredini XVI stoljeća.

⁸⁶ Kolanović n.dj., 127.

Zadar: tridesetina i datum becharie (1490-1560, u dukatima)⁸⁷

Prilog 11.

Takav se zaključak može poduprijeti novopronađenim podacima o splitskoj trgovini u sredini XVI stoljeća. Ekonomsku splitsko-tursku prilagodbu osvjetljava, na primjer, trgovina konjima u Splitu oko 1550. U jednom je notarskom sveščiću od listopada 1548. do lipnja 1549. zabilježeno točno 100 ugovora o prodaji konja: najviše je prodavača bilo iz turskog zaleđa (82) koji su u Split dopremili 127 konja.⁸⁸ I neki drugi proizvodi, koji se u znatnim količinama pojavljuju u splitskim kontraliterama XV i XVI st., na primjer raša, kože, sir itd., također su potjecali iz kontinentalnog zaleđa, od prve četvrtine XVI st. pod turskom vlašću; splitska izvozna trgovina XVI st. znatnim se dijelom temelji na prilagodbi s turskom pozadinom.

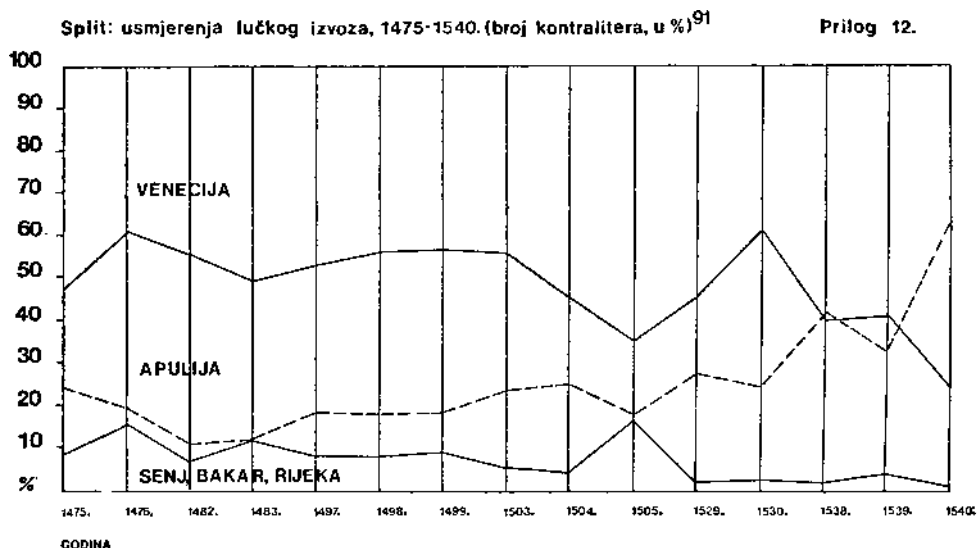
*

Arhivska istraživanja o trgovini Dalmacije u XVI st. za sada su skromno razvijena, pa ne možemo točnije pratiti njezin razvoj. Nova istraživanja o zadarskoj i splitskoj trgovini uklapaju se u dobro poznate podatke G. B. Giustiniana iz 1553. o vrijednosti robnog prometa u dalmatinskim gradovima, ali

⁸⁷ HAZ, *Datia et incantus*, L. IV—VII.

⁸⁸ HAZ, SA, sv. 95.

će tek budući arhivski rad, po svoj prilici potpunije objasniti njegovo diferenciranje između pojedinih komuna. Vrijednost robnog prometa u Šibeniku bila je u sredini XVI st., prema Giustinianu, dvostruko veća od vrijednosti splitske trgovine (50 : 24—25 tisuća dukata). Ne samo da te podatke ne možemo provjeravati nego niti odgovoriti sasvim sigurno na pitanje o uzrocima te razlike; nisu poznati nikakvi sustavni podaci o šibenskoj trgovini XVI st., pa samo pretpostavljamo da je proizvodnja i trgovina solju bila jednim od temelja šibenske privredne dinamike.⁸⁹ Jednako smo bespomoćni u pokušaju da arhivskom građom potkrijepimo podatke o proizvodnoj i trgovačkoj razvijenosti otočnih komuna (Hvar) u XVI stoljeću.⁹⁰

I najzad, novija arhivska istraživanja o trgovini Dalmacije u XV i XVI st. točnije osvjetljavaju i pitanje njezine izvozne usmjerenosti. Splitske kontralitere pokazuju da je splitski izvoz pretežno usmjeren prema Vene-

⁸⁹ O proizvodnji soli u Šibeniku u XVI st. usp. Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise*, 228—230; o trgovini solju; ASV, Senato Mar, Reg. 22, 183^v, 190, 1533; Reg. 29, 69—73, 1547; Reg. 33, 190, 1558.

⁹⁰ Commissiones II, 205, 216; Raukar, *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije*, 220—222.

⁹¹ HAZ, SA, sv. 33, 35, 43/5, 48, 49, 74/7; Historijski arhiv u Splitu, Stara splitska općina, sv. 3; i sačuvani svezak šibenskih kontralitera pokazuje da je u sredini XV st. (1441—1443) gotovo 50% izvoza (48,6%) vezano za Veneciju, al. je Šibenik trgovački povezan, umjesto s Apulijom, s Markama, na što otpada oko 20% kontralitera (Kolanović, n.dj., 127).

ciju, ali da se istodobno održavaju i razvijene trgovačke veze s talijanskom obalom Jadrana, ponajprije s Apulijom. U prosjeku se 50% izvoznih dozvola iz splitske luke odnosilo na trgovinu s Venecijom; prema Apuliji bilo je usmjereno oko 20% kontralitera. Treće važno područje splitske trgovine, sjevernojadranski sajmovi u Senju, Bakru i Rijeci, obuhvaćalo je oko 10% izvoznih dozvola. U drugoj četvrtini XVI st. izvozni se omjeri ponešto mijenjaju. Izvoz iz splitske luke prema sjevernojadranskim sajmovima sasvim se smanjuje, pa 1538. iznosi 1,88%, 1539. 3,36%, a 1540. svega 1,30% svih kontralitera. Izvoz prema Veneciji održava se na uobičajenoj razini, ali se primjetno pojačava trgovina s Apulijom: na izvoz prema apulijskim lukama odnosi se 1538. 41,26%, a 1539. 32,90% kontralitera, dok se izvoz prema Veneciji smanjuje na 40% (1538), odnosno 41,35% (1539) ukupno izdatih izvoznih dozvola (vidi Prilog 12).

Usmjerenost splitske trgovine prema Veneciji bila je uvjetovana strukturom izvoza, u kojem su prevladavali zemljišni proizvodi (vino, smokve) i za koje je samo grad na lagunama mogao biti potrošnim tržištem. Između 1475. i 1484. u Veneciju je iz splitske luke izvezeno oko 99% smokava i oko 88% vina:

Split: izvoz vina i smokava u Veneciju (1475—1484)

Prilog 13.

Godina	Vino (u hl)	% od ukupna izvoza	Smokve (u barilima)	% od ukupna izvoza
1475.	714,32	79,18	3.150	100
1476.	1.604,72	92,29	2.839	100
1481.	578,38	64,56	6.540	99,35
1482.	1.945,12	91,11	6.593	96,04
1483.	2.141,52	93	7.721	99,47
1484.	69,52	94,25	494	92,51
Ukupno	7.053,58	87,67	27.337	98,57

Nisu poznati podaci o izvoznju trgovini drugih dalmatinskih gradova, jer do sada nisu pronađeni sveščići s kontraliterama (izuzevši onaj šibenski za 1441—1443!), ali se smije pretpostaviti, prema nekim vijestima u izvorima, da je i njihov izvoz zemljišnih proizvoda, napose vina, bio također vezan za mletačko tržište, kao i onaj iz splitske luke.

c) *Raspon ekonomske podloge: komunalna elita, marginalne skupine*

Odnosi između društvenih klasa i njihova ekonomska podloga također doživljavaju promjene u XV i XVI stoljeću. One su bile posljedica dvostrukog djelovanja: 1) razvojnih obilježja unutar komunalnih društava (ekonom-

ska i društvena diferencijacija klasa) i 2) utjecaja vanjskih snaga (Venecija, Turska). Temeljne su značajke tih procesa više-manje poznate, ali je razvoj društvenih klasa u dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću ipak nedovoljno istražen. Razvoj društava već od XIV st. obilježava pojačana diferencijacija i izdvajanje građanskog sloja iz cjeline pučana, ali je taj proces bolje poznat samo u Zadru i Splitu, donekle na otocima (Hvar, Korčula), dok je u drugim gradovima (Šibenik, Trogir, Rab) gotovo neistražen. Još je oskudnije poznat razvoj seoskih društava, pa naši zaključci o gospodarskom ustrojstvu društvenih klasa neizbježno sadrže osjetne praznine.⁹²

Uza sve to, naše se razmatranje o ekonomskoj podlozi društava temelji na nekim sigurnim polazištima:

1) unatoč sve izrazitijoj imovnoj diferencijaciji društava i ekonomskom usponu građanstva na prijelomu XIV i XV st., patricijat je i u XV/XVI st., promatran u cjelini, gospodarski najmoćnija društvena klasa i

2) položaj patricijata u pojedinim gradovima bio je u tom razdoblju različit, što je ovisilo o stupnju promjena koje je doživjela komunalna privredna struktura; na takve razlike upućuje usporedna analiza o ekonomskom i društvenom ustrojstvu Zadra i Splita između 1400. i 1550.

U obje je komune temelj gospodarske moći patricijata i nakon 1409. bio zemljišni posjed, ali detaljnije razlaganje o njegovoj ulozi u ekonomskom ustrojstvu zadarskog i splitskog patricijata upućuje i na neke posebnosti. U prvom redu, površina zemljišnog posjeda zadarskog plemstva bila je mnogo veća od zemljoposjeda splitskog patricijata, jer je zadarski distriktni teritorij bio mnogo opsežniji od splitskoga. Zemljišni posjed zadarskog patricijata bio je do 1500. opsegom najveći na čitavoj istočnoj obali Jadrana. Sve do prve četvrtine XVI st. i perioda turskih ratova njegov se opseg ne smanjuje, premda se i u njegovu razvoju već u XV st. primjećuju znakovi zastoja; općenit gospodarski zastoj Zadra nakon 1409. zaustavlja dinamično širenje patricijskog zemljoposjeda kojim je bilo obilježeno XIV stoljeće. Unatoč tome, neke su zadarske obitelji posjedovale goleme količine zemljišta: posjed Šimuna Detrika u zadarskom zaleđu oko 1435. zahvaća površinu od 85 ždrijebova ili više od 550 hektara.⁹³ Razumije se, tako velik zemljišni posjed upravo je nezamisliv na višestruko manjem splitskom distriktu; ipak, na njegovu važnost u ekonomskoj podlozi splitskog patricijata upućuje već i razvijena izvozna trgovina Splita vinom i smokvama u XV i XVI st. (v. Prilog 4).

U sredini prve pol. XVI st. turski ratovi unose promjene u zemljišni posjed patricijata, napose u zadarskom distriktu. Nakon što su se oko 1525. donekle smirili turski upadi na zaleđa gradova, ostavljajući demografski i gospodarski opustošen seoski teritorij, mletački izvjestioци upozoravaju na siromaštvo patricijata, napose u Zadru, i povezuju tu pojavu s upropaštavanjem njihove zemljišne podloge u turskim ratovima.⁹⁴ Bez temeljitih funda-

⁹² Novak, Povijest Splita II; Raukar, Zadar u XV stoljeću.

⁹³ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 113-131.

⁹⁴ Commissiones II, 45-46 (1528); 197 (1553).

mentalnih istraživanja jedva da možemo arhivskim podacima poduprijeti zaključke mletačkih rektora i izvršiti njihovo vrednovanje. Izvještaji sadrže osobne dojmove mletačkih činovnika jer su bili svjedoci pustošenja gradskih distrikata, pa je njihova vrijednost neosporna. Upravo u njima nalazimo uopće podatke o demografskom opadanju seoskih područja, jedine kojima uopće raspolazemo, pa ih redovito i upotrebljavamo. Demografski podaci iz mletačkih izvještaja poklapaju se s podacima o izrazitom padu splitske izvozne trgovine nakon 1525 (v. Prilog 7). Prema tome, iz mletačkih je izvještaja prihvatljiva teza o zemljišnom posjedu kao uzroku siromašenja patricijata, ali takvo tumačenje ipak sadrži važan nedostatak. Gospodarski temelji zadarskog patricijata nisu se sastojali samo od zemljišta, nego i od drugih činitelja kojih se važnost smanjuje mnogo prije 1500. i koji još jače utječu na materijalni položaj plemstva; riječ je o ulozi solana i proizvodnje/trgovine solju, o čemu uopće ne govore mletački rektori. Ne umanjujući, dakle, važnost zemljišnog posjeda u oblikovanju patricijata, valja istaći da je prvenstveno mletačka politika prema zadarskim i paškim solanama uvjetovala gospodarski zastoj zadarskog plemstva već u XV stoljeću.⁹⁵ Nasuprot tome, solane su u splitskom distriktu bile površinom i opsegom proizvodnje veoma skromne, pa iako njihovu djelatnost gotovo prekidaju turski ratovi nakon 1500, ipak ta činjenica veoma malo utječe na ekonomski položaj splitskog patricijata.⁹⁶

Ekonomska podloga patricijata u drugim komunama oskudno je istražena, pa je i naše znanje, na primjer, o trogirskom ili rapskom plemstvu u XV/XVI st. sasvim općenito. Mletački izvještaji XVI st. svjedoče o razmjerno visokim prihodima hvarskih plemićkih obitelji koje su se oslanjale na zemljišno-ribarsku privredu, ali taj podatak, koji redovito upotrebljavamo u svim analizama, ne možemo uopće obrazložiti određenijom arhivskom građom.⁹⁷

Mnoge odrednice o ekonomskoj podlozi dalmatinskog patricijata nisu još poznate, ali ta činjenica ipak ne utječe na opći zaključak koji se može zadovoljavajuće potkrijepiti i dosadašnjim proučavanjima: promjene u materijalnoj podlozi plemstva u dalmatinskim gradovima između 1409. i 1550. više-manje se poklapaju sa stupnjem promjena (odnos zastoj/rast) koje pokazuje njihovo komunalno društvo pod uzajamnim mletačko-turskim djelovanjem.

Preostalo, neplemićko, stanovništvo grada podvrgnuto je u XV st. procesu imovne i staleške diferencijacije. Najveći dio pučana imao je skromnu ekonomsku podlogu. Vrste njihove gospodarske djelatnosti — od težaštine i stočarstva, preko ribarstva, do obrta i sitne trgovine — najčešće nisu donosile neku znatniju akumulaciju. To je pretežno bila posljedica ograničenih

⁹⁵ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 214—219, 282—288.

⁹⁶ isti, Venezia, il sale e la struttura economica e sociale della Dalmazia nel XV e XVI secolo, u zborniku: »Sale e saline nell'Adriatico (sec. XV—XX)«, Napoli 1981, 145—156, s podacima o proizvodnji u splitskim solanama 1481—1517 (150—151).

⁹⁷ Commissiones II, 221 (1553).

mogućnosti u ekonomskom ustrojstvu komune. Obrtniku je tržište bilo ograničeno, pa je i opseg njegove proizvodnje morao biti uzak. Velik broj obrtnika iste struke samo još više umanjuje mogućnost gospodarskog širenja. U Splitu, na primjer, u sredini XV st. na svakih 100 stanovnika dolazi otprilike 1 postolar, što je veoma uzak prostor za neku opsežniju djelatnost, tim prije što su i mogućnosti izvoza postolarskih proizvoda prilično skromne (v. Prilog 5 i 6). Iz obrtničkog se sloja odvajaju samo razmjerno rijetki, ugledniji obrtnici, prije svih graditelji, slikari, zlatari, brodograditelji i bojadisari tkanina.⁹⁸ Imovno izdvojenom sloju obrtnika pridružuju se, u nekim gradovima već u drugoj pol. XIV, a u drugima tek u XV st. — proces izdvajanja i diferencijacije pučana istražen je samo u Zadru i Splitu — neplemićitrgovci, zatim notari, liječnici itd. koji u mletačkom razdoblju čine sloj građanstva. Taj je sloj podrijetlom heterogen, jer se domaćem stanovništvu dodaju došliaci iz zaleđa i iz Italije. Pojedini pripadnici građanstva ističu se u XV i XVI st. materijalnom podlogom i veoma razvijenom gospodarskom djelatnošću koja obuhvaća sve dijelove komunalne ekonomske strukture (Zadar: Mrganići, Venturini; Split: Cambi, Augubio, Capogrosso i dr.).⁹⁹

I napokon, marginalne skupine, izvan svih razdioba i izvan ekonomske podloge, neodređene, promjenljive, pokretne. Kriteriji, prema kojima bismo ih mogli točnije uočavati, ne postoje. osim što se spominju u gradskim statutima koji su nadživjeli događaje 1409—20, dok notarijat ne bilježi skupine na rubovima društva, osim u oporukama. Koliki je bio njihov broj? Gotovo nerješivo pitanje. Prvi sačuvani popis stanovništva u Dalmaciji — splitskih pučana iz 1507. — navodi samo gospodarski djelatne, štoviše, ugledne građane i stanovnike Splita unutar bedema; oznaka siromaštva, kao društvene razine, ne postoji — popis je zanemaruje. Znameniti popis zadarskog pučanstva iz 1527. već je nešto određeniji, ali mnoga pitanja ipak ostavlja otvorenima. Uz samo četiri ženske osobe izričito je navedeno »sirota« (povera, povereta), dok su u šest hospitala zabilježene 72 osobe; ako bismo im dodali i 12 gubavaca u hospitalu sv. Lazara, dobili bismo broj od 88 osoba, uz koje smijemo vezati naziv »pauper« ili »pauper Christi«.^{99a} Ali, to je samo 1,09% zadarskog stanovništva. Je li takav zaključak prihvatljiv? Čini se da nije, a moguća su dva, uzajamno ovisna, objašnjenja.

1) Granice marginalnosti lako su se prelazile, sirotinjstvo je u kasnom srednjem vijeku neprekidan društveni proces. Broj ekonomski isključenih, ovisnih, bio je zacijelo znatno veći, dok su u hospitalima boravili — smijemo to pretpostaviti do detaljnijih istraživanja — pretežno biološki isključeni i fizički nemoćni. Činjenica o mnogo većem broju sirotinje u gradovima može se osvijetliti i komparativnim primjerima. Dva stoljeća ranije,

⁹⁸ O diferencijaciji zadarskih obrtnika v. Raukar, Zadar u XV stoljeću, 231—246.

⁹⁹ Raukar, Zadar u XV stoljeću; isti, Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti, Mogućnosti I, Split 1979, 108—118.

^{99a} Danica Božić-Bužančić, Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom XVI stoljeća, Arhivski vjesnik XVI, Zagreb 1973, 159—176; Commissiones I, 203—223.

u sredini XIV st., Zadranin Ivan Ciprijanov oporučno dariva stotinu siromaha; očigledno je tada njihov broj bio i veći, vjerojatno mnogo veći. Nije li u XVI st., u razdoblju dubokih poremećaja, sirotinjski sloj bio širi, nego u XIV stoljeću? Braudel postavlja pitanje: ne čini li sirotinja, u širokom smislu egzistencijalne ugroženosti, u XVI st. na Mediteranu petinu cjelokupnog stanovništva od oko 60—70 milijuna? Smatra da se procjena o 12—14 milijuna bijednih na Mediteranu ne može odbaciti. Lane, pak, upozorava da je i unutar sjaja Venecije bilo mnogo bijede i siromaha, napose u godinama gladi.^{99b} Je li ustrojstvo komunalnih društava u Dalmaciji XV/XVI st. moglo biti potpuno drugačije? Ili su, pak, naše spoznaje površne?

2) Valja upozoriti i na ulogu migracija. Gibanje stanovništva prema zapadnoj obali Jadrana imalo je suprotno djelovanje, jer je smanjivalo broj sirotinje i ekonomski ugroženih u komunama. Već je spomenut primjer begunaca iz Bosne i Hrvatske u doba gladi 1453/54. koje gradovi usmjeravaju prema drugoj obali. Dio migracija i izvan godina gladi temelji se na sličnim uzročnostima.

d) *Gradsko i seosko društvo: suprotnosti, ovisnosti*

Naše poznavanje razvoja seoskih društava u dalmatinskim komunama između 1400. i 1550. još je skromnije od predodžbi o njihovom gradskom pučanstvu. Izuzevši razvoj zadarskog distrikta u XV st., o kojemu je arhivska građa uglavnom istražena, prikaz o problemima dalmatinskog sela u XV/XVI st. nužno se temelji na očitavanju općenitih procesa, što onemogućuje detaljnije analize i uočavanje posebnosti na pojedinim područjima.

Općenit okvir u odnosima grada i sela u dalmatinskim komunama poznajemo. U njihovim složenim odnosima izmjenjivali su se ekonomska, upravo-politička i kulturna ovisnost seoskog o gradskom društvu s čvrstim činiteljima njihove uzajamnosti. I distriktualno je stanovništvo bilo dijelom komunalnog društva, pa se po osobnoj slobodi nije razlikovalo od pučanstva grada, ali je selo u svom razvoju ipak bilo podređeno gradu-središtu komune.¹⁰⁰

Migracijske i gospodarske veze najuočljivije su pojave u odnosima između gradskih i seoskih društava. Redovito su ta dva sloja veza uzajamno ovisna, jer gibanje stanovništva prema gradskim središtima najčešće usmjeravaju ekonomske zakonitosti. Migracijski tokovi iz daljeg seoskog zaleđa (Hrvatska, Bosna) brojniji su i češći nego iz distriktualnog područja komune, što upućuje na zaključak o njihovim različitim gospodarskim razinama i različitom stupnju ugroženosti stanovništva. Većina distriktualnog stanov-

^{99b} T. S mič i k l a s, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XI, Zagreb 1913. 101; Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo*, 421—425, 486; Lane, Venice, 332.

¹⁰⁰ T. R a u k a r, Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku, Jugoslovenski historijski časopis 1—2, Beograd 1974, 41—50.

ništva nalazi se u ekonomski ovisnom položaju, jer je primorana, unatoč osobnoj slobodi, da preuzme na obradivanje oranicu ili vinograd zemljovlasnika koji je najčešće pripadnik gradskog društva, ali komunalno ustrojstvo ipak pruža i distriktualcu neophodni oslonac obrambene i gospodarske sigurnosti. Osim toga, osobna mu sloboda, barem u načelu, omogućava pomak selo-grad i uklapanje u niže slojeve gradskih društava i njihovu gospodarsku djelatnost. U razdoblju turskih ratova, potkraj XV i u prvoj pol. XVI st., položaj je seoskih naselja još više postao ovisan o gradskim središtima i o obrani koju je organizirala mletačka uprava.¹⁰¹

Odnose ovisnosti seoskog područja o gradskim središtima donekle je ublažavala njihova ekonomska uzajamnost. Seoska su društva bila gospodarski usmjerena prema gradovima, trgovačkim i financijskim središtima komune, ali je istodobno i gradsko pučanstvo ovisilo o privrednim mogućnostima sela, pa se na taj način stvarala stanovita ravnoteža ovisnosti. Gradovi su zbog toga nastojali da osiguraju gospodarske veze s agrarnim zaleđem. U odredbama zadarskih knezova iz posljednjeg desetljeća XV st. predviđene su i carinske olakšice za vlaške karavane koje su u grad dopremale zemljišno-stočarske proizvode, prvenstveno sir.¹⁰² U periodima izravnih turskih napada na dalmatinske gradove u prvoj četvrtini XVI st. vlaška je trgovina slabila, ali netom su se prilike na gradsko-turskoj granici počele smirivati, vlaške su se karavane ponovno spuštale prema obali. U svibnju 1525. tek što je oslabio žestoki turski pritisak na Split, knez Baptista Molin u posebnom proglasu ističe da su morlačke karavane ponovno počele dolaziti u grad, pa donosi odredbe koje su trebale spriječiti da se Morlacima, turskim podanicima, ne nanese kakva šteta.¹⁰³ Na ovisnost gradova o trgovini s turskim područjem često upozoravali i mletački izvjestitelji XVI stoljeća.¹⁰⁴ Gospodarske su veze između gradova na obali i agrarnog zaleđa pod turskom vlašću zanemarivale političko-teritorijalne i ideološke prepreke između dva suprotstavljena svijeta, potvrđujući nužnost prilagodbe. Zbog toga je trgovina s turskim zaleđem bila živa u čitavoj prvoj pol. XVI st., osim u jeku ratnih sukoba. Dovož stoke iz turskog zaleđa u Zadar naglo se smanjuje 1539. u razdoblju mletačko-turskog rata koji je napose pogodio zadarski teritorij; neposredno nakon rata trgovina ponovno oživljava.¹⁰⁵ U istom razdoblju, robni promet iz turskog zaleđa prema Splitu, koji nije bio tako jako zahvaćen ratom 1537—40. kao Zadar, gotovo da i nije bio smanjen (v. Prilog 10).

Prostorna i ekonomska razdioba gradskih i seoskih društava na području komuna također je bila složena. U većini komuna, pogotovu u obalnima,

¹⁰¹ O vojnoj organizaciji Dalmacije u XV st. v. Šunjić, n.dj., 144—161.

¹⁰² HAZ, SZN, J. de Salodio, B. IV, F. III/1, 40.

¹⁰³ »[...] Havendo tandem principato le caravane de li Morlachi con loro beni, mercantie et robbe venir in questa citta à contractare como per avanti etiam soliti erano [...]«, uz odredbe »che à dicti Morlachi et in loro mercature non sia fatta inzuria, molestia, ne sforzo alcuno [...]« (HAZ, SA, sv. 66/6, 91', 19. V 1525).

¹⁰⁴ Commissiones IV, 229, 332, 399.

¹⁰⁵ O promjenama u zadarskoj trgovini stokom 1539—40. svjedoči gibanje datium becharie: 1537. = 6.000; 1538. = 4.200; 1539. = 3.840; 1540. = 5.050; 1541. = 7.110 libara (HAZ, Datia et incantus, L. VII; v. i Prilog 11).

od Zadra do Splita, grad i selo bili su teritorijalno i upravno jasno određeni, jer je na komunalnom području postojalo samo jedno gradsko središte kojemu je bio podređen distriktni teritorij. Doduše, i u tim komunama pojam seoskog društva prvenstveno je teritorijalna, a ne ekonomska oznaka. U gospodarskom pogledu i dio gradskog pučanstva, napose ono u varošima, bio je izjednačen sa seoskim stanovništvom, jer im je i ekonomska podloga bila uglavnom jednaka (agrar).¹⁰⁶

U komunama na otocima razmještaj grada i sela bio je drugačiji, s velikim razlikama između pojedinih komuna, što se lijepo vidi na primjerima Brača i Hvara.

Na području bračke komune nije u XV i XVI st. postojalo nijedno naselje s pravnim položajem grada (civitas). Bračka naselja, do sredine XV st. smještena na visoravnima, podalje od nesigurne obale, zapravo su sela (villa), pa izrazita razdioba na gradsko i seosko društvo nije ni postojala. Zbog toga nije bilo ni teritorijalne odvojenosti društvenih klasa. Brački su plemići bili raspršeni u seoskim naseljima širom otoka, od kojih neka tek pod mletačkom upravom dobivaju stanovita obilježja grada; od preostala pučanstva plemići su se razlikovali samo staleškim položajem i pripadnošću vijeću.¹⁰⁷ Razmještaj naselja na otoku Hvaru bio je sasvim suprotan. Dok u bračkoj komuni uopće nije bilo gradskog naselja, na otoku Hvaru bilo ih je više. Uz upravno-političko središte, grad Hvar, postojalo je i starije gradsko, ranije biskupsko naselje, Stari Grad.¹⁰⁸ I razmještaj društvenih klasa bio je zbog toga drugačiji nego u komunama na obali. Dioba na plemstvo i puk nije bila ograničena na upravno središte komune, jer su plemići živjeli i izvan grada Hvara, na sjevernoj strani otoka. I pojam »puk« bio je drugačiji, jer se dijelom protezao i na distriktno stanovništvo, a nije bio ograničen samo na izvanplemičko pučanstvo grada Hvara. U skladu s takvom teritorijalnom razdiobom i društvenom strukturom hvarskih naselja, ni ekonomska diferencijacija unutar pučana nije bila, kao ni plemićko-pučke suprotnosti, ograničena samo na grad Hvar, pa se imućniji slojevi pučana nalaze i u naseljima na sjevernoj strani otoka, što će odrediti cjelokupni razvoj hvarskog društva i usmjeriti previranja unutar njega.

4) KOMUNALNA DRUŠTVA (1409—1550) IZMEĐU GIBANJA i ZASTOJA

Pristupajući problemu razvojne dinamike komunalnih društava u Dalmaciji u XV i XVI st., neizbježno se suočavamo s mnoštvom pitanja. Neka su od njih lako uočljiva — na primjer, sustav mletačke centralizacije, položaj

¹⁰⁶ O agrarnim odnosima u Dalmaciji u XV st. v. Raukar, Zadar u XV stoljeću, 80—193; za XVI st.: isti, Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana.

¹⁰⁷ D. Vrsalović, Povijest otoka Brača, Supetar 1968, 106—115, 134—145, 177—238.

¹⁰⁸ N. Duboković-Nadalini-V. Ružević, Urbanistički i građevinski razvoj Staroga Grada u prošlosti, Prilozi povijesti otoka Hvara IV, Hvar 1974, 16—31.

privrede, promjene u upravnim strukturama, slijed turskih provala ili opis mletačko-turskih ratova itd. — pa nije slučajno da su ona i prevladavala u historiografiji. Analiza tih pitanja, o kojima je bilo riječi i u prethodnom izlaganju, često se temelji na egzaktnim podacima, pa je pristup do njih općenito lakši. Ali, kada napuštamo te vidljive odrednice komunalnog razvoja i kada u središte promatranja postavljamo proces promjena unutar društava, nalazimo se na dijelom neistraženu području, s mnogim otvorenim pitanjima. Kakve promjene doživljava komunalno ustrojstvo između mletačko-turskog utjecaja? Mijenjaju li se intelektualne i idejne strukture usporedo s promjenama u upravno-političkom i privrednom ustrojstvu? Pojavljuju li se nagovještaji o prerastanju srednjovjekovnoga materijalnog i misaonog okvira? Jesu li i u XV/XVI st., u bitno drugačijim okolnostima, komunalna društva svjetovi izdvojenosti? Ukratko: kakvu razvojnu dinamiku očituju komunalna društva u novim okolnostima?

a) *Razine vlasti i političke ideje*

Određivanje političkih stajališta društava prema mletačkoj vlasti jedan je od najsloženijih postupaka u takvom istraživanju. Odnos prema Veneciji u XV i XVI st. sadrži neke konstante koje su se temeljile na klasnoj razdiobi društava i razlikama u klasnim interesima, ali se taj odnos istodobno i znatno mijenja, jer na politička stajališta veoma utječe i turski činitelj, a i zbir pojava unutar društava. I najzad, nije uvijek riječ samo o političkim idejama u užem smislu. One su se često uklapale u šira društvena gibanja, u onih »tisuću niti i putova« (Lj. Karaman) u uzajamnim komunalno-mletačkim odnosima.

Razmjerno je najlakše odrediti stajališta društava spram Venecije u trenutku osvajanja Dalmacije na početku XV stoljeća. Već je utvrđeno da je u komunama 1409—20. patricijat pokazivao najveći otpor mletačkoj vlasti, što se moglo poduprijeti činjenicom o vladajućem obilježju te klase u dalmatinskim gradovima i neizbježnim gubitkom vlasti pod mletačkom upravom. Na takav su zaključak upućivale i mletačke kaznene mjere protiv dalmatinskog patricijata nakon 1409.¹⁰⁹ Međutim, takav, doduše točan, ali odviše općenit zaključak ne zadovoljava sasvim, jer izvori o plemićko-mletačkim odnosima nakon osvajanja Dalmacije upozoravaju na razlike u stajalištima plemstva i unutar i između pojedinih komuna.

Ako bismo sudili prema brojčanim omjerima progonstava — a metodički je to ispravno — mogli bismo zaključiti da je zadarski patricijat 1409. bio najmanje naklonjen Veneciji, jer je u mletačko progonstvo otpremljeno najviše zadarskih plemića (oko 50). I dalje, teza o zadarskom patricijatu može se poduprijeti ekonomskim razlozima (gubitak trgovine solju) i političkom tradicijom (zadarsko-mletački antagonizam od XII st. dalje). Pitanje je,

¹⁰⁹ Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, 185—202; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 56—61.

ipak, donekle otvoreno, jer mnogo manje znamo o stajalištima patricijata u drugim komunama, pa nedostaju uporišta za sigurnu usporedbu. Poznat je otpor nekih komuna mletačkoj vlasti (Šibenik, Trogir) ili barem oklijevanje u njezinu prihvaćanju. To dokazuje da vladajuća klasa nije pokazivala, čak ni u razdoblju velike nesigurnosti i političkih poremećaja u gradskom za-
leđu, bezuvjetnu sklonost prema Veneciji kao sili za koju se znalo da će vladajući položaj patricijata nužno ograničiti. Ali, takav zaključak ipak ne smijemo protegnuti na čitavo plemstvo, jer je jedan njegov dio s naklonošću prihvatio vlast Venecije, bilo iz političkih razloga, bilo pod utjecajem klas-
nih previranja u komunama.¹¹⁰

Primjenjujući iste kriterije (opseg vlasti, brojnost progonstava) na dru-
ge društvene klase 1409—20, nužno zaključujemo da je u gornjim slojevima pučana suprotnost prema mletačkoj vlasti bila slabije izražena nego u ple-
mičkoj klasi, iako je među prognanicima bilo i pučana, a neki su se u prvoj četvrtini XV st. isticali i protumletačkim akcijama.¹¹¹ Kakva su, pak, bila politička stajališta glavnine pučana, tj. širokog sloja stanovnika grada, jedva se može utvrditi prema postojećoj izvornoj građi. To vrijedi i za di-
strikualno stanovništvo, za koje smijemo jedino pretpostaviti da je bilo izvan političkih diferencijacija koje su zahvaćale gradsko društvo.

U tijeku XV st. početna se politička stajališta društvenih klasa postup-
no mijenjaju u procesu prilagodbe novim razvojnim odrednicama. Promje-
ne su najuočljivije u slojevima komunalne elite, koja je u izvorima i osta-
vila najviše traga o svojim stajalištima, ali ipak mnogo lakše utvrđujemo uočene promjene, nego što ih možemo, kao važan društveni proces, posve sigurno pratiti i objasniti.

Preuzimajući Dalmaciju na početku XV st., Venecija je sačuvala uprav-
nu organizaciju u komunama, pa i plemićka vijeća, koja su se i nakon 1409.
sastajala na jednak način kao i u predmletačkom razdoblju. Izvršena je
samo jedna, bitna promjena: vijeća su nakon 1409—20. bila organi bez vlas-
ti i jedva da su o bilo čemu važnijem odlučivala. Ta je pojava već odavno
istražena i ocijenjena u našoj historiografiji, ali nije dodirnuto jedno važno
pitanje: kako su se sami članovi vijeća, dakle komunalni patricijat, odnosili
prema toj promjeni i novom sustavu vladanja? odnosno: kakav je bio nji-
hov osobni doživljaj mletačke uprave?¹¹²

Zapisnici zadarskog plemićkog vijeća iz XV i XVI st. omogućuju točan,
gotovo egzaktan uvid u upravnu strukturu i sustav vladanja u mletačkom
Zadru, što je od velike važnosti u istraživanju klasnog, plemićkog mentali-
teta.¹¹³ Da su komunalna vijeća tijela bez ikakve vlasti, bilo je dobro po-

¹¹⁰ Raukar, Zadar u XV stolieću, 58; ta je pojava slabo istražena, pa je veoma teško govoriti o cjelovitim političkim stajalištima dalmatinskog patricijata 1409—20.

¹¹¹ isto, 57—58.

¹¹² O političkim stajalištima društvenih klasa prema Veneciji v. Matić, n.dj. (u izdanju iz 1970: 37—51).

¹¹³ Libri Consiliorum Comunitatis Jadrae [dalje: LC], Lib. I (1442—1480), II (1487—1504), III (1522—1576), Naučna biblioteka u Zadru, br. inv. 26231, ms. 704 (izvornik XV/XVI st.).

znato i mletačkim činovnicima i patricijatu. Gotovo apsolutnu beznačajnost zadarskog vijeća najbolje ocrtavaju sami zapisnici: u njima je 1487. zabilježeno da knez određuje novi izbor jedne magistrature, »iako je po svom položaju slobodan da izabere kogagod želi, bez vijeća«. ¹¹⁴ S jednakom nadmoći govori i G. B. Giustinian o nadležnosti zadarskog vijeća, odnosno o ulozi četiri izabrana kneževa vijećnika, u svom izvještaju iz g. 1553; i on upozorava na potpunu slobodu mletačkih knezova u donošenju odluka i na beznačajnu ulogu vijećnika. ¹¹⁵

Unatoč tome, plemići su se redovito sastajali u zadarskom vijeću i svaka tri mjeseca, prema strogo utvrđenu postupku, »u dvostrukom izboru« (alle due man de elletion), birali općinske časnike: četiri kneževa vijećnika, tri egzaminatora i dva tribuna. U pravilnosti koja iznenađuje i koju su u drugoj pol. XV st. prekidale samo višemjesečne epidemije kuge (na primier, 1464, 1465, 1468, 1469. itd.), takvi se izbori vrše iz godine u godinu. Svi članovi vijeća, razumije se, nisu uvijek bili prisutni sjednicama, a bilo je i odbijanja pojedinih dužnosti, najčešće zbog boravka izvan grada — toj pojavi ne valja davati neko posebno značenje — ali analiza zapisnika ipak pokazuje: 1) da su u radu vijeća sudjelovale sve zadarske plemićke obitelji i 2) da su se izborni postupci vršili s velikom pažnjom.

Takav sustav vladanja i ozbilnost plemićkog sudjelovanja u niemu, beznačajna uloga općinskih časti i istodobno njihovo uvažavanje — prividno su paradoksalne pojave, u očiglednoj suprotnosti s vladajućim položajem patricijata u predmletačkom razdoblju. Ali, pri njihovu tumačenju ne smijemo se obazirati samo na komunalnu političku tradiciju, nego i na neke druge činitelje koji su uvjetovali promjene u političkim stajalištima patricijata i neizbježan proces prilagodbe mletačkoj vlasti. Suprotnost između političke tradicije i stvarnosti održavala je, razumije se, neprekidan antagonizam prema Veneciji u dijelu plemićke klase — o njegovu opsegu jedva da nešto određene znamo — ali takva stajališta teško su mogla doći do izražaja u nepovoljnim okolnostima, u kojima su se nalazila komunalna društva u većem dijelu XV i XVI stoljeća. Unatoč suprotnostima, u poznatim izvorima iz sredine i druge polovine XV st. nema znakova o otporu mletačkoj upravi. ¹¹⁶ Tek u sredini XVI st. mletački izvjestioci, kao na primjer G. B. Giustinian (1553), spominju naklonost prema Habsburgovcima u redovima zadarskog patricijata. ¹¹⁷ Usmjerenost prema ugarsko-hrvatskim vladarima napose je došla do izražaja potkraj XVI st., u splitskom pokušaju zazimanja Klisa (1596). ¹¹⁸

¹¹⁴ »[...] quamvis sit in libertate sue magistrature elligere quecumque voluerit, sine consilio« (LC II, 7).

¹¹⁵ Commissiones II, 197.

¹¹⁶ Nekoliko protumletačkih pokušaja (Trogir, Split) zabilježeno je samo u razdoblju neposredno nakon podvrgavanja Veneciji (Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, 188—190).

¹¹⁷ Commissiones II, 197.

¹¹⁸ isto, V, 121—140; S. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944, 32—33; Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, 115.

Tako uočljiva dinamika u političkim idejama patricijata, u kojoj se izrazitija protumletačka stajališta pojavljuju na početku XV i potkraj XVI st., bila je ugrađena u složene uzročne koordinate. Tomo Matić je još 1925. upozorio na moguću prikrivenost političkih stajališta patricijata i na postupnu prilagodbu novim okolnostima.¹¹⁹ Ali, i te su pojave bile uvjetovane veoma određenim uzrocima. U prvom redu, mletačka vlast nad gradovima u XV, a pogotovu u XVI st., nije imala alternative. Otpor protiv Venecije nije bio moguć ni u XV st. jer nije mogao imati bilo kakva oslonca zbog krize društava u zaleđu. Nakon 1500. komune su imale još uži izbor: Venecija ili turska vlast, pa su politička stajališta bila odraz konkretnih okolnosti. U uvjetima pritiješnjnosti turskim navalama nužno se stišava protumletačka usmjerenost. Ni prijedlog Cambraiske lige iz 1510. o oduzimanju Dalmacije Veneciji ne odjekuje u komunalnim društvima, jer su gradovi tada ugroženi turskom opasnošću.¹²⁰ Ponešto patetičan izričaj Petra Zoranića, koji u »Planinama« (1536) kaže da je rođen u Zadru, »u umiljenoj sriči [...] pod kreljuti slavnoga, zlatoga i pravednoga lava«, mogli bismo, možda, na prvi pogled svesti na tada uobičajenu frazeologiju dodvoravanja mletačkoj vlasti u javnim dokumentima, ali je njegova podloga, ipak, u stvarnom doživljaju turske opasnosti koja je u prvoj pol. XVI st. temeljito mijenjala ulogu mletačke uprave.¹²¹

Proces prilagodbe bio je uvjetovan i staleškim odrednicama. Zadarski su plemići — a tako je sasvim sigurno bilo i u drugim gradovima kojih se plemićki zapisnici XV/XVI st. ili nisu sačuvali ili nisu do sada proučeni — prihvaćali i privid vladanja da bi se mogli staleški razlikovati od ostalog stanovništva, napose od građanstva koje je upravo u sukobu s plemićkim vijećem i samo nastojalo izboriti sličnu razinu vlasti.¹²² Pripadnost vijeću i preuzimanje općinskih časti bili su znakovi društvene, klasne izdvojenosti koja je u skućenom svijetu komune donosila veći društveni ugled. I mletački su činovnici dobro opažali te značajke klasnog mentaliteta patricijata, pa u svojim izvještajima često ironiziraju ponašanje dalmatinskih plemića. Benedetto Moro (1597) je, možda, nakon kliške epizode ponešto pristran u razlaganju o političkim stajalištima plemića, ali vjerojatno točno kaže da su oni »toliko naduti da ne cijene nikoga drugoga«. Marko Barbarigo (1583) još je određeniji. Govoreći o splitskom plemićkom vijeću i izabranim časnicima ističe da su »siromašni u svojim mogućnostima, ali naduti zbog isprazna častoljublja«. ¹²³ Takve se ocjene uklapaju u analizu zadarskih zapisnika XV/

¹¹⁹ Matić, n.dj., 38—39.

¹²⁰ Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, 114—115; da bismo tu činjenicu i ključnu ulogu turske opasnosti točnije odredili, valja ih usporediti s protumletačkom politikom u gradovima sjever. Italije, čija vladajuća klasa u prvoj pol. 1509, nakon bitke kod Agnadella, zatvara gradska vrata pred mletačkom vojskom, pristajući uz Cambraisku ligu (Lane, Venice, 243).

¹²¹ Edicija: »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Petar Zoranić, Juraj Baraković — Planine, Vila Slovinka, Zagreb 1964, 70.

¹²² Raukar, Zadar u XV stoljeću, 58—61.

¹²³ Commissiones IV, 383; V, 124.

/XVI st. i u tumačenje sustava vladanja. U praktičnom djelovanju dalmatinski plemić nije imao mogućnosti izbora. On je upravo morao prihvatiti bilo kakvu razinu vlasti, ako je želio zadržati položaj društvene izdvojenosti koji je bio neodvojiv od mentaliteta njegove klase. Zadarski plemići zbog toga svjesno unose ozbiljnost u izbornu proceduru vijeća jer je ono bilo jedinom osnovicom njihova ugleda. Razumije se, staleški ugled i općinske časti imali su nekoliko razina. Patricijatu su oni bili prvenstveno važni u odnosu s drugim klasama, prema neplemićkom stanovništvu. Ugled izbornih časti bio je usmjeren prema komunalnom društvu kao cjelini. Unutar patricijata, u plemićkoj intimi, sustav vladanja i sudjelovanje u vijeću jedva da su mogli zadržati neko veće značenje, premda sačuvani izvori sadrže najmanje obavijesti o osobnim shvaćanjima plemstva, pa smo upućeni na više-manje moguće pretpostavke. Izborne su dužnosti, doduše, bile i sredstvo unutarplemićkih antagonizama — na takvu pojavu upućuju i zadarski zapisnici XV st. — ali je politički položaj patricijata u povoljnijim okolnostima, kao, na primjer, u doba osvajanja Klisa 1596, lako dobivao drugačije, protumletačke/prohabsburške značajke.¹²⁴

I napokon, u procesu prilagodbe važna je i pojava posebnog sloja unutar patricijata, koji je svoj društveni ugled stjecao priklanjanjem Republici i sudjelovanjem u sistemu mletačke uprave. Primjeri su takvih obitelji, prema kojima je Venecija pokazivala veliku naklonost, zadarski Detrici i, još više, trogirski obitelj Cipiko. Kada mletačka vlada dodjeljuje 1504. udovici Alojzija Detrika, koji je poginuo u Apuliji kao mletački kondotijer, mjesečnu proviziju od 10 dukata, u odluci se ističe da su »dobro poznate zasluge najvjernije zadarske obitelji Detrika prema našoj vladi.«¹²⁵ Cipiko je, pak, bila tipična soprakomitska obitelj Mletačke Dalmacije. Dužnost soprakomita, zapovjednika općinske galije, bila je od svih najuglednija, pa je smatrana privilegijem. Izbor se vršio u plemićkom vijeću, ali prema uputama mletačke vlade.¹²⁶ Istaknuti soprakomit trogirski galije bio je Koriolan Cipiko koji je svoje sudjelovanje u pohodu dužda Petra Moceniga na Levantu 1470—1474. opisao u djelu »O azijskom ratu« (1477). Istoj obitelji pripada i sudionik bitke kod Lepanta, Alvize, soprakomit trogirski galije.¹²⁷ Takve je obitelji Venecija posebno uvažavala, pa je čast soprakomita s njima bila usko vezana. Mletačka se vlada u sredini XVI st. veoma brine da ta čast pripadne, i to u dva mandata, članovima obitelji Cipiko.¹²⁸

I taj je privilegirani sloj, prema tome, pojačavao priklanjanje komunalne elite Veneciji — tome valja dodati i mletačkoj upravi, iz klasnih razloga, još više sklono građanstvo — ali je, uza sve to, odnosu između Venecije i komunalnih društava uvijek bio dodan stanovit oprez, pa i nepovjerenje. Mletačka

¹²⁴ V. bilj. 118.

¹²⁵ ASV, Senato Mar, Reg. 16, 61, 27. II 1504.

¹²⁶ LC II, 69, 80, 91, 1492—1494.

¹²⁷ Koriolan Cipiko, O azijskom ratu, Split 1977, s uvodnom studijom V. Gliga (7—52).

¹²⁸ ASV, Senato Mar, Reg. 34, 23, 125', 130, 5. VI 1558, 28. XII 1559. i 24. I 1560.

je vlast nad gradovima u XV/XVI st. bila sigurna i neprijeporna, ali je Venecija ipak pokazivala oprez prema njima, kao, na primjer, za kliške epizode 1596. Jer, iz komunalno-mletačkih odnosa nisu se mogle sasvim ukloniti, unatoč jakom procesu prilagodbe — on se temeljio, kako u redovima elite, tako i u preostalom stanovništvu, i na složenom sklopu društvenih veza koje su sve više prodirale u komunalnu svakidašnjicu — dvije različite razine interesa koje u XV/XVI st. povremeno, jače ili slabije, izbijaju na površinu.

b) Doba ugroženosti

U dugom razvoju komunalnog srednjovjekovlja bilo je više razdoblja, u kojima su gradovi bili ugroženi, bilo s kopna, bilo s mora, ali taj izričaj prije svega pripada onoj etapi koja počinje u posljednjoj trećini XV st. i u kojoj će turski ratovi presudno djelovati na materijalni i misaoni razvoj komunalnih društava.

Pojam turske opasnosti već je jedno stoljeće prije, u posljednjoj četvrtini XIV st., nakon bitke kod Černomena (1371), ušao u vidokrug komunalnog kroničarstva (A Cutheis) i postao izvorom straha (Dubrovnik). Kada je Venecija u početku XV st. uspostavljala svoju vlast nad Dalmacijom, Turci su već bili odlučan politički faktor u balkanskom zaleđu. U desetljećima do poraza kod Varne (1444), Turci su postupno i sigurno širili svoj položaj, a istodobno su njihove osamljene čete već dopirale i do dalmatinskih gradova (1415, 1432).¹²⁹ Ali, unatoč sve izrazitijoj turskoj prisutnosti u zaleđu, ne bismo mogli zaključiti da su Turci sve do pada Bosne (1463) znatnije utjecali na dalmatinske gradove. U prvoj pol. XV st. razvojna dinamika njihovih društava u potpunosti ovisi o mletačkom utjecaju i, u cjelini uzevši, to je razmjerno mirno doba njihove povijesti. Pored negativnih aspekata, o kojima je ovdje već bilo riječi, mletačka je vlast donijela i stanovitu razvojnu stabilizaciju. Nakon 1409—20. istočni je Jadran uklopljen u djelovanje mletačke centralizacije, što je u njegov razvoj, kao dijela *Stato da Mar*, unijelo i neke činitelje sigurnosti, nasuprot jakim društvenim poremećajima u kontinentalnom zaleđu. Spuštanje seoskih naselja s visoravni prema obali na Braču i Visu, ili, pak, pojava novih naselja na sjevernoj strani otoka Hvara, uočljiva je posljedica mletačke centralizacije i pomorske sigurnosti na istočnom Jadranu u XV stoljeću.

Neposredno nakon turskog osvajanja Bosne položaj se gradova mijenja, a izravna turska opasnost naglo ulazi u svijet komunalnih društava. Već u lipnju 1463. Venecija je poduzela prve obrambene mjere u gradovima, a 1468. poslala je u Dalmaciju već i vojne odrede s protuturskim ciljevima. U jesen

¹²⁹ I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952; S. Traljić, Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 11—12, 1965, 203—227; T. Raukar, Od legendi srednjovjekovlja do početaka hrvatske historiografije, HZ XXXI—XXXII, 1978—79, 404—405.

iste godine, poslanici zadarskog i šibenskog vijeća zatražili su u Veneciji vojnu pomoć pred turskim navalama, što je vlada i prihvatila.¹³⁰

To su prve obavijesti u izvorima o izravnim odnosima između gradova i turskih provala. Na temelju njih zaključujemo da potkraj 60-ih godina XV st. počinje dugo doba ugroženosti, bez dvojbe najteže u komunalnom srednjovjekovlju. Jednako je izvan dvojbe činjenica o iznimno teškim posljedicama turskih provala na gradska zaleđa potkraj XV i u XVI st., čiji kronološki slijed lako pratimo. Ali, u ovom trenutku još ipak ne raspoložemo sustavnom predodžbom o njima. Naši se zaključci temelje na izdvojenim vijestima o opustošenosti gradskih distrikata u obalnim komunama, ali su oni, unatoč pojedinačno dojmljivim podacima, ponešto općeniti, pa ih teško djelotvorno primjenjujemo u ekonomskim ili demografskim analizama. Primjer je takva, u osnovi točna, ali i neodređena, izvještaja zaključak zadarskog vijeća od 9. II 1525, u kojem je ocrtan opći okvir zadarskih tegoba pred turskim napadima.¹³¹ Kako je taj zaključak donesen na izmaku perioda najjačih turskih provala, to se otvara pitanje o njihovoj periodizaciji i o opsegu pustošenja. Razdoblje turskih ratova i njihov utjecaj na dalmatinske gradove u XV i XVI st. može se podijeliti u nekoliko etapa, s veoma uočljivom dinamikom:

- 1) početno razdoblje provala, između 1468. i 1499;
- 2) period pustošenja, od mletačko-turskog rata 1499—1502. do oko 1525;
- 3) prvi period smirivanja, do novog rata 1537—1540;
- 4) drugi period smirivanja, do ciparskog rata 1570—1573. i
- 5) treće razdoblje smirivanja nakon ciparskog rata.

Svako se od tih razdoblja ističe posebnostima koje su istodobno različito djelovale na pojedine komune; s obzirom na težinu posljedica, bilo je osjetnih razlika između obalnih komuna koje su ponijele glavninu turskog pritiska i komuna na otocima koje su taj pritisak samo iznimno osjetile.¹³²

U početnom razdoblju dalmatinski gradovi još ne trpe tako velike demografske i gospodarske nepogode kao u XVI st., iako su Turci između 1470. i 1480. više puta provalili u zadarski distrikt, usporedo s njihovim provalama prema zapadu, u srednjovjekovnu Hrvatsku. Nakon mletačko-turskog rata 1499—1502, koji je prouzrokovao nagli privredni zastoj, turski se napadi na gradove ne prekidaju i traju u čitavoj prvoj četvrtini XVI stoljeća. U prvom desetljeću XVI st. izvori često govore o »svakodnevnim« i »neprekidnim« provalama Turaka koje su oko 1520. na vrhuncu.¹³³ Na izmaku drugog razdoblja

¹³⁰ Listine X, 252, 256, 412, 418—419; LC I, 108'.

¹³¹ »Essendo al presente constituta questa pouera cita in varij et non med:ocri cruciati, cusì per esser cum creberime incursion Turchesche questo desolato territorio quasi exterminato de tanti captiui: et profugati venduti in finibus terre mahomctice, dal qual territorio dependea la substantia nostra [...]« (LC III, 16, 9. II 1525); mnogo podataka o turskim pustošenjima u Dalmaciji sadrže i Sanudovi »Diar'i«; usp. i G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka, Beograd 1970, 11—47.

¹³² Raukar, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije, 218—222.

¹³³ ASV, Senato Mar, Reg. 16, 128, 171', 1507—1508. (Šibenik, Split); Stanojević, n.d.j., 32—43.

turskih provala distrikti obalnih komuna bili su opustošeni. To je zaključak na koji upućuje cjelokupna izvorna građa. Nije li, ipak, u izricanju konačnih sudova o opsegu nanesenih šteta potreban oprez? Svakako, turske su provale između 1500. i 1525. razorno djelovale na društva u obalnim komunama; to je razdoblje bilo ispunjeno ljudskim i materijalnim gubicima, osjećajem straha i ugroženosti, što je duboko djelovalo na svakodnevni život gradova. Neposrednim zaleđem dalmatinskih gradova tekla je u XVI st. granica između dva, ideološki i vojno, suprotstavljena svijeta, pa je već i to uncsilo neprekidnu napetost u život gradskih društava. Pa ipak, i ta je graničnost imala svoju dinamiku i periode prilagodbe. U Dalmaciji je već oko 1525. nastupio prvi period oporavljanja. Taj proces još nije pažljivo istražen. Sigurno je da je bio mnogo izrazitiji i lakši u distriktima velike površine (Zadar), nego u onima s manjom površinom (Trogir, Split) koji su već u početnom razdoblju turskih ratova, u drugoj pol. XV st., bili podvrgnuti mnogo jačem pustošenju. Izvještaj zadarskog kapetana Zaharije Valiaressa iz 1527. sadrži točan presjek demografske situacije na zadarskom teritoriju nakon 1525.¹³⁴ Napose su dragocjeni podaci o zadarskim selima i o broju njihova pučanstva. Već i sam ukupni broj stanovništva na kopnenom dijelu distrikta (9109) svjedoči da je on i nakon perioda turskih ratova (1500—1525) bio razmjerno dobro napučen, iako je taj broj prije 1500. bio po svoj prilici znatno veći. Još su važniji podaci o demografskoj topografiji. U popisu su navedena, kao nastanjena, i mnoga sela na periferiji distrikta (Tršci, Visočane, Krbavaclug, Suhovare, Tršćane itd.), što znači da pojavu nestajanja mnogih sela, o kojoj svjedoče mletački izvještaji, valja datirati u kasnije razdoblje. Razumije se, broj njihova pučanstva ne možemo uspoređivati s demografskim odnosima u XV st., niti odgovoriti na pitanje o opsegu gubitaka poradi turskih ratova, ali je već i njihova napućenost važan podatak za točniju ocjenu o turskim pustošenjima. Jake demografske gubitke nanose zadarskom distriktu, zapravo, tek mletačko-turski ratovi 1537—40. i 1570—73, pa se nakon njih broj stanovništva u selima kopnenog zaleđa veoma smanjuje (1543: 2.800; 1578: 1.600).¹³⁵ U distriktima malene površine prilike su bile teže. Skromni splitski distrikt bio je jače izložen turskim provalama od zadarskog. Pojam ugroženosti i materijalne posljedice turskih ratova Split veoma teško doživljava u čitavom XVI stoljeću.

U međurazdobljima mletačko-turskih ratova odnosi između komuna i turskog zaleđa nužno su se smirivali. Takva je bila i službena mletačka politika u sredini XVI stoljeća. Nakon prve četvrtine XVI st. Turci usmjeravaju glavni pritisak prema Podunavlju, ali se Venecija osjećala slabijom i pred smanjenim turskim snagama. Zbog toga Republika vodi politiku krajnjeg obzira prema Turcima u zaleđu Dalmacije, redovito bogato dariva susjedne sandžake i naređuje, na primjer 1551, da mletački činovnici strogo paze da u čemu ne povrijede »serenissimo signor Turco«.¹³⁶ Dakako, takva je politika bila

¹³⁴ Commissiones I, 203—223.

¹³⁵ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 22—25; LC III, 68—70, 16. IX 1538.

¹³⁶ ASV, Senato Mar, Reg. 31, 70, 31. I 1551.

sastavni dio općih mletačkih interesa, a ne dalmatinskih gradova — oni su i dalje ostajali, više-manje ugroženi, na turskoj granici.

c) *Komunalno srednjovjekovlje i novi vidici*

Jačanje turskog pritiska na dalmatinske gradove u prvoj četvrtini XVI st. nije utjecalo samo na politička stajališta komunalnih društava prema mletačkoj vlasti, niti je isključivo djelovalo na njihovo gospodarsko ustrojstvo, nego je unijelo i znatne promjene u komunalni sustav političkih ideja. Već u posljednjoj trećini XV st. pojavljuje se u misaonom vidokrugu gradova pojam turske opasnosti kao opća osnovica njihova intelektualnog i ideološkog razvoja. U plodove humanizma i u uobičajeni repertorij izražajnosti hrvatskih latinista ona već u početnom razdoblju komunalno-turskih odnosa unosi izrazit doživljaj stvarnosti. Prožimanje klasičkih elemenata i tegobne suvremenosti očituje se već u latinskoj poeziji Šibenčanina Jurja Šižgorića (*Elegiae et carmina*, 1477). Njegova »Elegija o pustošenju šibenskog polja«, napisana, možda, 1468, na početku razdoblja turskih ratova, sadrži gotovo vizuelnu predodžbu o sudaru između komunalnog svijeta i Turaka. Koliko je taj svijet već u XV st. bio prožet turskom prisutnošću svjedoči i Šižgorićeva poslanica Simunu Divniću, u kojoj se kaže da je »Turčin već vičan da često na naša navaljuje polja«, pa je trajnost ugroženosti morala postupno širiti uski, medijevalni mentalitet komunalnih društava. Na prijelomu XV i XVI st., usporedo s porastom turskog pritiska, takvo društveno sudioništvo naših humanista dobiva nove, produbljenije značajke. Marulićeva »Molitva suprotiva Turkom«, napisana vjerojatno potkraj XV st., još je opisom turskih pustošenja srodna Šižgorićevoj »Elegiji«, iako se od nje razlikuje kršćanskom idejnom podlogom, ali je u »Juditi« (1501) već stvoren motiv samoodricanja koji u prvoj četvrtini XVI st. nipošto neće biti samo literarno-apstraktna predodžba, nego i obrazac praktičnog djelovanja.¹³⁷

Na takvoj misaonoj podlozi i u složenim političkim okolnostima prve četvrtine XVI st. postupno se preobražavaju političke ideje komuna i razbija vidokrug srednjovjekovlja. Turski je faktor nakon g. 1500. odlučna odrednica komunalnog razvoja, ali opseg protuturskog otpora ovisi i o složenim odnosima evropskih sila u doba sukoba oko prevlasti nad Italijom, napose nakon sklapanja Cambraiske lige (1508), te o promjenama u mletačkoj politici spram Turske.¹³⁸ U doba mletačko-turskog rata 1499—1502. Vladislav II Jagelović prirodni je saveznik Venecije, jer je pred turskim naletima stvoren zajednički prostor ugroženosti, od dalmatinskih gradova duboko prema kontinentalnom

¹³⁷ Juraj Šižgorić Šibenčanin, *Elegije i pjesme*, Zagreb 1966, 37—39, 48; Marko Marulić, *Versi harvacki*, Split, 1979.

¹³⁸ Mesić, Hrvati na izmaku XV i na početku XVI vieka; isti, Banovanje Petra Berislavića, *Rad JAZU* 3, 1868; isti, Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke, *Rad* 18 i 22, 1872, 1873; o Mletačkoj republici u doba Cambraiske lige v. Lane, *Venice*, 241—245; Luzzatto, *Storia economica di Venezia*, 242—250.

zaleđu. Zbog toga se Venecija obvezuje Vladislavu II, u godinama uoči Cambraiske lige, na davanje godišnje pomoći za obranu Hrvatske, ali se postepeno sve jasnije očitovala temeljita suprotnost između mletačkih i komunalnih stajalista prema Turcima. Za Veneciju turski je pritisak u Dalmaciji prvenstveno bio strateškim pitanjem, jednim dijelom općeg sukoba s Turskom koji se vodio na veoma širokom, geopolitički posve neprikladnom, prostoru; za dalmatinske gradove to je bilo pitanje opstanka. Između 1503. i 1525. gradovi su bili izloženi neprekidnim turskim napadima, pa je to određivalo i njihova politička stajališta. Mletačka je službena politika prema Turcima, pak, nakon 1508. ovisila o evropskoj političkoj konstelaciji. Položaj Venecije bio je napose težak 1509. i 1510, jer je bila pritiješnjena snagama lige, a postojala je i, barem teoretska, opasnost da Vladislav II pokrene rat za Dalmaciju, pa su u takvim okolnostima i turski prodori u Hrvatsku bili korisni mletačkoj politici.¹³⁹

Izvan velike evropske politike i mletačkih stajališta, dalmatinski su gradovi i dalje bili dijelom prostora ugroženosti. Turski su prodori podjednako zahvaćali gradske distrikte i feudalne posjede hrvatskog zaleđa, pa se nakon 1510. i komunalna društva uklapaju u širu protutursku djelatnost. Politička stajališta, koja će kasnije biti ocrtana u protuturskim govorima hrvatskih humanista i feudalaca, već tada su, oko 1510, jasno određena. U dispaccima Petra Pascualiga, mletačkog poslanika na budimskom dvoru, zabilježena je, u jesen 1510, izjava frankapansko-krbavskih poslanika da će se Ivan Karlović i Bernardin Frankapan, ako ne dobiju pomoć, podvrgnuti Turcima.¹⁴⁰ U takvim okolnostima dalmatinski gradovi prvi put prelaze političkim djelovanjem uski komunalni prostor i granice mletačkog posjeda u Dalmaciji, a zajednička opasnost stvara podlogu svijesti o etničkom zajedništvu na čitavom prostoru ugroženosti.¹⁴¹

Protuturska djelatnost u dalmatinskim gradovima i hrvatskom zaleđu, bilo da se radilo o govorima i poslanicama, bilo o diplomatskim pokušajima, nije se temeljila na teoretskim pretpostavkama, nego je rasla iz zahtjeva svakidašnjice, jednako kao i društveno sudioništvo hrvatskih latinista u drugoj pol. XV i na početku XVI stoeća. Zbog toga su joj glavnim ciljem bili pozivi za pomoć evropskom Zapadu. Na lateranskom saboru 1512. splitski nadbiskup Bernardo Zane govori o turskim pustošenjima u gradskom zaleđu, kao i Šižgorić u svojoj »Elegiji« pola stoljeća prije, dok Zadrani i modruški biskup Šimun Kožičić Benja na istom saboru (1513) opisuje težak položaj Hrvatske.¹⁴² Pozivi za pomoć gotovo i nisu odjeknuli na Zapadu, pa je u djelat-

¹³⁹ Zanimljivo je svjedočanstvo o raskrižju mletačko-turskih odnosa 1509—10. bilješka M. Sanuda koji u »Dnevnicima« prodor Turaka u Hrvatsku u jesen 1509. ocjenjuje kao »najbolju novinu« (Mesić, Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka, 527).

¹⁴⁰ Commissiones I, 127.

¹⁴¹ Raukar, Od legendi srednjovjekovlja, 404—405; isti, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, 115—116.

¹⁴² Matić, n.dj., 67—68.

nost hrvatskih latinista i feudalaca uskoro ugrađena, umjesto jednostavnog opisivanja opustošenosti, prijetnja o sklapanju saveza između Hrvata i Turaka. Tu misao razvija u Rimu 1516. Simun Kožičić Benja, u svom govoru o »Opustošenoj Hrvatskoj« (De Corvatiæ desolatione) pred papom Leonom X.¹⁴³ U tom kriznom razdoblju hrvatske povijesti, u predvečerje sloma srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države, protuturski napor hrvatskog zaleđa, prije svega bana Petra Berislavića, tijesno je vezan s djelatnošću pojedinaca iz dalmatinskih gradova. Trogiraniin Trankvil Andreis (Andronik), kao poslanik bana Berislavića, drži u Augsburgu 1518. pred carem Maksimilijanom svoj »Govor protiv Turaka« (Oratio contra Thurcas).¹⁴⁴ Potkraj 1519. drugi Berislavićev poslanik, Splitsanin Toma Niger, upozorava u Rimu papu Leona X da će Hrvati, ako budu ostavljeni bez pomoći, morati plaćati danak Turcima kojima će na taj način biti otvoren put prema Zapadu. Nakon Rima, Toma Niger je 1520. ocrtao položaj hrvatskih zemalja i caru Karlu V u Bruxellesu. Koliko su prilike u neposrednom zaleđu gradova bile teške, a mogućnosti oslonca gotovo nikakve, pokazuje i prijedlog Tome Nigera iz 1521, tada biskupa u Skradinu, da hrvatski feudalcı zatraže zaštitu Venecije.¹⁴⁵ Pozivima za pomoć priključuje se 1522, u času kad je turski pritisak na dalmatinske gradove bio najteži, i Marko Marulić »Pismom papi Hadrijanu VI«, u kojem opisuje opustošenost gradskog zaleđa; Marulić ne traži pomoć za gradove, jer ističe da su oni pošteđeni od osvajanja, nego zahtijeva od pape da pomogne Hrvatskoj.¹⁴⁶

Protuturska nastojanja u dalmatinskim gradovima obuhvaćaju razdoblje od svega jednog desetljeća, jer se postupno gase već u sredini 20-ih godina XVI stoljeća. Uzroka je bilo više. U prvom redu, društvena je podloga protuturskih govora i poslanica bila veoma uska. Poslanici, govornici i pisci poslanica odreda su pripadali komunalnoj eliti, crkvenim i svjetovnim usljednicima. Stajališta izravno ugroženog seoskog područja nisu, dakako, ni mogla ostaviti trađu u izvorima; isto vrijedi i za većinu gradskog stanovništva. Stajališta društvenih slojeva izvan komunalne elite možemo samo rekonstruirati, višemanoje pouzdano, prema općim naznakama o njihovu položaju spram turskih ratova. Zbog toga se »orationes pro Croatia« gibaju u vrlo uskom, zatvorenom krugu, od komunalne i feudalne elite prema vladalačkim dvorovima, a njihova djelotvornost i trajanje ovise o političkoj i ideološkoj konstelaciji na Zapadu, te o dinamici turskog napredovanja. Oba faktora imaju negativno djelovanje. Zahtjevi za pomoć skromno odjekuju u renesansnoj i reformacijskoj Evropi, a oko 1525. počinje popuštati neposredni turski pritisak. Istodobno Turci u tom desetljeću osvajaju čitavo hrvatsko zaleđe, osim Klisa, pa se nakon Mohača (1526) pomoć više nije imala prema kome ni usmjeriti. S iščeznućem neposredna cilja protuturski govori postaju suvišni i nestaju iz političke

¹⁴³ V. Gortan-V. Vratović, Hrvatski latinisti I, Zagreb 1969, 508—513.

¹⁴⁴ V. Gligo, Trankvil Andronik Dalmatinac i njegova protuturska djelatnost, *Mogućnosti* 10/11, 1980, 1074—1088.

¹⁴⁵ Mesić, Hrvati nakon bana Berislavića, 91; M. Kurelac, Toma Niger, *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 286.

¹⁴⁶ Hrvatski latinisti I, 308—313.

prakse, ali u komunalni ideološki sustav ipak unose bitno nova usmjerenja. Nakon svih promjena u prvoj četvrtini XVI st., komunalni bedemi više ne okivaju politička gledišta gradskih društava. Idejni vidokrug srednjovjekovlja konačno je razbijen, a njegova se obzorja još više šire, upravo u trenutku kada se gasi protuturska djelatnost humanista. Spoznaja o etničkom zajedništvu između obalnog i kontinentalnog pojasa hrvatskih zemalja, koja je u prvoj četvrtini XVI st. nastajala unutar doživljaja zajedničke ugroženosti, pretvara se u svijest o neusporedivo široj, slavenskoj uzajamnosti. Hvarski dominikanac Vinko Pribojević drži u Hvaru g. 1525. govor »O podrijetlu i zgodama Slavena« (De origine successibusque Slavorum).¹⁴⁷ Nasuprot skupini protuturskih govora iz prethodnog desetljeća, Pribojevićev govor nije vezan za neki neposredni cilj, premda nastaje u istim društvenim okolnostima, u godinama turske prijetnje. Veličanjem slavenstva on utvrđuje, prostorno i vremenski, najširi oslonac i dalekosežnu misaonu protutežu ugroženosti. I napokon, Pribojevićeva se slavenska ideja razlikuje od protuturskih govora i težnjom prema sustavnosti; autor nastoji da novo političko stajalište dobije opsežnu povijesnu argumentaciju. Pa ipak, širina njezina odjeka u komunalnim društvima u Dalmaciji, prije svega u Dubrovniku, nije se temeljila na tom prividu znanstvenosti; podloga dugom trajanju slavenske ideje bila je upravo njezina neodređenost.

d) Gradski prostor i krajolik graničnog pojasa

Razvojni smještaj dalmatinskih gradova u XV i XVI st. između Venecije i Turske, na granici dvaju svjetova, utjecao je i na njihove vizuelne značajke. I mletačka vlast i turska opasnost unose promjene u njihovu prostornu i likovnu strukturu. One, razumije se, nemaju samo likovno i urbanističko značenje — s tog su stajališta pažljivo obrađene u našoj povijesti umjetnosti — nego su i važan dio njihova društvenog razvoja, jer dopunjuju predodžbu o dinamici mletačko-turskog djelovanja.¹⁴⁸

Utjecaj Venecije na urbanistički i likovni razvoj dalmatinskih gradova bio je slojevit i neosporan, ali pri njegovu vrednovanju ne valja zanemariti činjenicu da su pojave koje možemo nazvati mletačkim utjecajem samo dodane dugoj tradiciji prostornog oblikovanja u njihovu srednjovjekovlju. Jer glavni elementi prostorne organizacije u većini dalmatinskih gradova — temeljni rečink, odnos civitas vetus-burgus, razmještaj i razvoj upravno-društvenih značajki gradskih trgova, smjerovi prometnica, ekonomsko-topografske odrednice itd. — oblikovani su već prije 1409, pa ponešto neodređen izričaj o njihovu »venecijanskom karakteru« (Lj. Karaman, 1933) nije sasvim prikladan, jer zahtijeva objašnjenje. Valja ga, zapravo, shvatiti kao zaključak o likovno-urbanističkom aspektu u međuodnosu dviju temeljito različitih društvenih razi-

¹⁴⁷ Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb 1951.

¹⁴⁸ Karaman, n.dj.; Fisković, Umjetnički obrt XV—XVI stoljeća u Splitu; Prelog, n.dj.; I. Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi 11—12, 1965, 143—186.

na, u kojemu je jadranska metropola XV st. neizbježno utjecala na periferne komune *Stato da Mar*, unoseći vlastite elemente i u njihovu vizuelnu svagdašnjicu.

U prvom redu, mijenja se gradski sustav vizuelnih znakova. U njemu se pojavljuje mletački simbol, lav sv. Marka, u veoma širokoj upotrebi za koju nema usporedbe u čitavom komunalnom srednjovjekovlju. Znakovi političkih vlasti u predmletačkom razdoblju ograničeni su na rijetke elemente u gradskim grbovima, i, češće, prikaze na umjetničkim spomenicima anžuvinskog razdoblja — na primjer, anžuvinski ljiljani u splitskom grbu iz XIV st. i anžuvinski grbovi na zadarskoj škrinji sv. Šimuna — i u cjelini su, u usporedbi s mletačkim znakovima, sasvim iznimna pojava; nasuprot tome, mletački lavovi pokrivaju čitav gradski prostor, uspinju se na najistaknutija mjesta na gradskim vratima i na rubovima bedema, zaustavljaju se na općinskim zgradama, ulaze u gradske lože ili ukrašavaju kamena podnežja (standardum) za mletačke zastave (vexillum s. Marci) na središnjim trgovima komuna. Lav sv. Marka postaje u XV st. dio gradske svagdašnjice, od kamene plastike do stjegova bratovština, kao na prikazu bratima u matrikuli trogirске bratovštine sv. Duha koju je slikao Blaž Jurjev. Mletački lavovi kao izvankomunalni simboli označavaju istodobno i raspone mletačke centralizacije, jer zajednički obuhvaćaju sve dalmatinske gradove.¹⁴⁹ Mletačka kičena gotika u istom razdoblju postaje uzor koji se nakon 1409. nezadrživo širi u dalmatinskim gradovima. Njezin utjecaj se ne ograničava samo na plemićke palače, koje i svojom strukturom i stilskim značajkama ponekad slijede sjaj mletačkih palača na lagunama. Ona stvara i veoma skladne urbane sklopove kao što je, na primjer, bio onaj, davno iščezli, na sjevernoj strani trga sv. Lovre u Splitu, s lijepim kičenogotičkim pročeljima javnih zgrada iz XV stoljeća.¹⁵⁰

Ali, još je temeljitijim bio mletački zahvat u obrambeni sustav komuna. Neposredno nakon 1409—20, Venecija u njima podiže čvrste kaštele. Oni nisu sastavni dio gradskog recinkta — bilo da su prostorno odvojeni od obrambenog pojasa (Trogir: kaštel Kamerlengo), bilo da su u ni ugrađeni (Zadar: citadela; Split: kaštel) — nego su, kao izdvojene, zasebne utvrde, dodani rubovima gradskog prostora.¹⁵¹ Svi su kašteli podignuti na morskoj obali, pa naglašavaju pomorska obilježja Republike i njezine strateške ciljeve. Obrambeni zahvati XV st. sasvim zanemaruju kopnenu komponentu; usmjereni su prema moru, da bi olakšali obranu gradova s mora i osigurali mletački nadzor nad jadranskim plovidbenim putovima, odnosno vezu: grad — Jadran — Venecija.¹⁵²

¹⁴⁹ Karaman, n.dj., sl. 40, 47, 48; Prijatelj, Slikar Blaž Jurjev, 28, sl. 9; Novak, Povijest Splita II, 203 (grb Splita iz XV st. s mletačkim lavom u gornjem lijevom kutu), 211; za anžuvinske grbove v.: Zlato i srebro Zadra, Zagreb 1951.

¹⁵⁰ C. Fisković, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, Peristil I, Zagreb 1954, 71—102; I. Fisković, Neki v.dovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu, Radovi 27—28, Zadar 1981, 137—150.

¹⁵¹ Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku; D. Kečkemet, Splitski kaštel, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku IV—V, 1955—56, 267—303.

¹⁵² O pomorskim značajkama mletačke politike v. Lane, Venice, 235.

U ravnoteži mletačke centralizacije na istočnom Jadranu, do druge pol. XV st., kašteli su bili djelotvorna zaštita pomorske premoći Republike, ali se s pojavom turske opasnosti u 60-im godinama XV st. strateški odnosi počinju mijenjati. Težište obrambenog sustava pomiče se od pomorske osovine prema kopnenom zaleđu. Stvara se specifičan krajolik graničnog pojasa, u kojemu posvuda počinju prevladavati obrambene oznake. Venecija već u drugoj četvrtini XVI st. podiže, u strateški najvažnijem Zadru, jak obrambeni pojas na položaju varoši koji grad zaštićuje s kopnene strane; zadarski se bedemi dograđuju u čitavom XVI stoljeću. Split se okružuje moćnim bastionima jedno stoljeće kasnije, u doba kandijskog rata.¹⁵³ Teški pojasevi bedema, usmjereni prema turskom zaleđu, od tada su davali pečat svim dalmatinskim gradovima, napose onima na obali. Komunalne srednjovjekovne fortifikacije time su dopunjene novim, moćnim utvrdama. Pomak od prvobitnog, komunalnog recinkta preko kaštela XV prema bastionima XVI/XVII st. simbolizira ključne političke promjene u Dalmaciji, pojavu mletačke vlasti i doba mletačko-turskih ratova, te njihovo djelovanje na razvoj gradskih društava.

Krajolik utvrđenosti bio je, zapravo, još širi, jer je zahvaćao, osim gradskih bedema, i prostor sela, i to najprije na onom dijelu obale, u trogirskom Podmorju i splitskom Dilatu, podno Kozjaka, koji je već u posljednjoj trećini XV st. bio izložen jakim napadima Turaka. Između 1476. i 1512. na obali trogirskog Podmorja, a od 1478. do 1529. uz more u Dilatu, podižu se utvrđeni kašteli, pretežno trogirsko-splitske aristokracije ili crkve (splitski nadbiskup, splitske benediktinke). Oko utvrđenih kaštela, od kojih su neki imali čvrste kule s visokim kruništima, stvaraju se nova naselja u koja se sklanja težačko stanovništvo, napuštajući stara, nezaštićena naselja, podignuta podalje od mora na kozjačkim obroncima.¹⁵⁴ Nova su naselja, zbijena oko kaštela, i svojom prostornom organizacijom odavala graničnu ulogu. Niz kuća na rubovima četvrtastog naselja svojim je zidovima stvarao zaštitni bedem, ponegdje na kutovima ojačan kulama. Dalmatinsko selo na prijelomu XV i XVI st. prvi put dobiva obrambene značajke do tada svojstvene gradu. Takav tip utvrđena sela nastaje na čitavom obalnom pojasu, od Zadra do Splita.¹⁵⁵ U XVI st. nužnost utvrđenosti postaje sveopća. I smirenost samostanskih klaustara nadvisuju tvrde kule s kruništima, kao u splitskom Poljudu, a i plemićki ljetnikovci dobivaju izgled utvrde, ne samo u ugroženom Podmorju, nego i na susjednim otocima (Hektorovićev Tvrdalj u Starom Gradu na Hvaru); štoviše, i neke otočne crkve iz druge pol. XVI st. imaju izrazit oblik tvrđave (Vrboska na Hvaru), dopunjujući dalmatinski krajolik graničnosti.¹⁵⁶

¹⁵³ Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku; Novak, Povijest Splita II.

¹⁵⁴ V. Omašić, Topografija kaštelanskog polja, Split 1978, 175—187.

¹⁵⁵ Pored Kaštela, do danas sačuvani primjeri tako utvrđenih sela su Turanj, Vodice, Seget kod Trogira.

¹⁵⁶ C. Fisković, Petar Hektorović i likovne umjetnosti, Zbornik radova o Petru Hektoroviću, Zagreb 1970, 56—58; isti, Osobitost trogirsko-splitskih kaštela ljetnikovaca, Kulturna baština 11—12, Split 1981; 29—45; Vrsalović, Povijest otoka Brača, 134—145; snimka kule poljudskog klaustara u: Z. Buljević, Sjene srednjovjekovnog Splita, Split 1981, sl. 38.

e) Sustavi veza: širenja i ograničenja

Sustavi veza između dalmatinskih gradova i okolnih društava u XV i XVI st. izravno se oslanjaju na razvijene komunikacije srednjovjekovlja, ali mletačko-turska promjena, a i općenit društveni razvoj kasnosrednjovjekovne Evrope i mediteranskog područja napose, unose i u njihovo ustrojstvo neke nove elemente koji istodobno i produbljuju i ograničavaju njihove raspone. Usmjerenja i značajke promjena u sustavu veza mogu se shematski ovako odrediti:

Dalmatinski grad: sustavi veza (XV—XVI st.)

Prilog 14.

Usmjerenja	Značajke promjena
A) KONTINENTALNO ZALEĐE	kontinuitet veza, ali uz razdoblja zastoja i ograničenja (nakon 1500);
B) JADRANSKI BAZEN	jačanje veza s nekim integrativnim procesima;
C) IZVANJADRANSKA PODRUČJA	širenje komunikacijskog vidokruga.

Promjene su uočljive u sva tri temeljna komunikacijska usmjerenja. Kakve su bile njihove značajke?

Veze između dalmatinskih gradova i zaleđa održavaju se u čitavom razdoblju koje ovdje razmatramo, ali se ipak može zaključiti da su one bile razvijenije i življe u XV, nego u XVI stoljeću. Takav je zaključak, razumije se, odviše općenit, jer valja odrediti opseg obaju usmjerenja veza: zaleđe-grad i grad-zaleđe, da bi se mogla točnije ocijeniti njihova uloga. Na početku, ipak, još jedan općenit zaključak. Komunikacijsko usmjerenje: kontinentalno zaleđe — grad na obali ima prevladavajuću važnost u čitavom razdoblju između 1400. i 1550, dok je obrnuto usmjerenje bilo razvijenije u predturskom periodu, nego nakon g. 1500. što znači da je njihovo razvojno gibanje u XV i XVI st. bilo različito.

Analiza komunikacija zaleđe-grad oslanja se na dva pouzdana elementa: 1) opseg izvozne trgovine u gradovima i 2) dinamika i smjerovi migracija stanovništva. O gospodarskim vezama već je bilo riječi u ovom prilogu. U izveznoj trgovini dalmatinskih gradova XV/XVI st. izravno sudjeluju, ponekad u velikim količinama, i proizvodi turskog zaleđa. Trgovačke veze prema obalnom pojasu najmanje su bile ovisne o političkim i ideološkim promjenama, pa su se održavale u čitavom XV i XVI st., premda su neposredni ratni poremećaji privremeno smanjivali njihov opseg. Smjerove ekonomskih veza slijede migracije stanovništva. Novija istraživanja u jadranskim arhivima, prvenstveno na talijanskoj obali, pouzdana su podloga njihova tumačenja. Ona su pokazala da migracije stanovništva prema Italiji imaju uočljivu dinamiku: doseljavanje u Italiju naglo raste u drugoj pol. XV st., a već u prvoj pol. XVI st. opaža se zastoj. I dalje, gibanje stanovništva prema zapadnom Jadranu nije bilo jednako brojno u svim dalmatinskim gradovima: u

prvoj pol. XVI st. sasvim se smanjuju migracije iz Splita, nasuprot onima iz dalmatinskih otoka ili Zadra.¹⁵⁷ Kakva je važnost tih zaključaka u analizi veza zaleđe-dalmatinski grad? Dinamika doseljavanja slavenskog stanovništva u Italiju odražava i opseg migracijskih gibanja iz zaleđa prema dalmatinskim gradovima. Pojačane migracije nakon 1450. tumačimo i utjecajem turskog napredovanja na Balkanu; ekonomskim i socijalnim nepogodama tada se dodaju i teškoće turskih ratova, sve do sredine prve pol. XVI stoljeća. Jedno pitanje ostaje, ipak, nedovoljno objašnjeno: kako tursko osvajanje neposrednog gradskog zaleđa u sredini prve pol. XVI st. utječe na migracije prema gradovima na obali? Jesu li, na primjer, gibanja ljudi iz zaleđa prema Splitu u prvoj pol. XVI st. bila prekinuta, kad se u tom razdoblju smanjuje važnost Splita kao ishodišta migracija prema Italiji? I zatim, jesu li migracijske veze zaleđe-Zadar tada bile drugačije? Kako se i u kojem opsegu nakon 1500. mijenja etnička struktura u zaleđu, u širokoj zoni morlačkoga stanovništva? Sve su to važna pitanja, prema kojima valja usmjeriti buduća arhivska istraživanja, svakako i u dalmatinskom notarijatu XVI stoljeća.

Nasuprot gibanju ljudi iz zaleđa prema obali koje je bilo veoma razvijeno u XV, a održavalo se i u XVI st., doduše u opsegu koji nije točnije poznat, komunikacijski smjer grad-zaleđe u cjelini je imao manju važnost. I to je pitanje oskudno istraženo, napose u XVI stoljeću. Nakon g. 1500. utjecaj se dalmatinskih gradova u turskom zaleđu općenito smanjuje: ograničen je na neke oblike trgovačkih veza, dok su i gibanje ljudi i intelektualna zračenja tada jedva mogla imati neku primjetniju ulogu.

U istom, XVI stoljeću, u kojemu se, poradi zastoja i ograničenja u vezama s turskim zaleđem, očituje sve izrazitija graničnost i razvojna stiješnjenost dalmatinskih gradova, njihov se komunikacijski vidokrug uočljivo širi prema izvanjadranskim područjima, prvenstveno prema evropskim kulturnim zbivanjima. Rast kulturnih i društvenih komunikacija prema Italiji i Evropi općenito uočljiv je usporedbom dvaju razdoblja: 1350—1450. i 1450—1550; u drugom razdoblju — ono se poklapa s usponom umjetnosti u Dalmaciji, stvaranjem hrvatskog pjesništva i poletom humanističkog latinizma — i komunalna društva u Dalmaciji postaju dijelom evropskih intelektualnih gibanja. Pa i nove razine političkih ideja u Dalmaciji između 1510. i 1525. jedan su aspekt komunikacijskog širenja.¹⁵⁸ Ali, u još se većoj mjeri šire komunikacije među jadranskim društvima, na različitim razinama i s različitim ishodištima.

Veze među jadranskim društvima usmjerene su od jedne prema drugoj obali, od sjevera prema jugu Jadrana. Venecija i mletačka vlast obilježavaju u XV/XVI st. sustav jadranskih veza, ali su komunikacijski rasponi znatno širi. U historiografiji je upozoreno na važnost izvanmletačkih trgovačkih veza; Ancona, Trst ili Dubrovnik razbijaju monopolni položaj Venecije.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Gestrin, Migracije iz Dalmacije u Marke, 396—397.

¹⁵⁸ O hrvatskom latinitetu i Evropi v. Hrvatski latinisti I; M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb 1945, 53—74.

¹⁵⁹ Braudel, n.dj., 118—127; F. Gestrin, Gospodarske poveze jugoslovan-skih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju, Istorijski časopis 1971, 155—163.

Širina komunikacijskih sustava na Jadranu osobito se lijepo ocrta u migracijama stanovništva, u vezama ljudi i društava između dviju obala. Njihova se glavnina giba prema talijanskoj obali, ali to ne znači da suprotno migracijsko strujanje, iz Italije prema dalmatinskim gradovima, nije bilo razvijeno. Kvantitativno je taj smjer, dakako, veoma zaostajao za pomakom stanovništva istok-zapad, ali je zato imućnost i stručnost doseljaka u dalmatinskim gradovima bila viša. U izvorima tu pojavu pratimo od druge pol. XIV st., kada u gradove dolaze trgovci i financijeri iz Firenze, Bologne ili Genove, do XVI st., s došljacima od sjevera do juga Italije; mnogi od njih trajno ostaju u Dalmaciji i uklapaju se u gradska društva.¹⁶⁰ Moglo bi se, štoviše, zaključiti da u migracijskom pogledu jadranski bazen nikada nije bio jedinstveniji nego između 1350. i 1550. Migracije stanovništva, kao i trgovačke veze, između dviju obala prelaze okvire mletačke sfere i stvaraju zajedništvo jadranskih društava. Pa ipak, u cjelovitom sustavu veza komunalnih društava u Dalmaciji napose je bio uočljiv utjecaj Venecije.

Nakon 1409. novo ustrojstvo *Stato da Mar*, u koji ulaze i dalmatinski gradovi, naglo pojačava korisnost, često i nužnost, dolaska u grad na lagunama. Primjeri su više-manje dobro poznati; navedimo ipak neke. Venecija je u XV i XVI st. glavno tržište agrarnim proizvodima iz Dalmacije (usp. primjer Splita, Prilog 13). Brodovi iz dalmatinskih gradova dolaze pod mletačku *Riva degli Schiavoni* ili *Rivu od Hrvatov*, najčešće tu ostaju danima da bi trgovci mogli prodati svoju robu. Poslovni se ljudi iz Dalmacije i nastanjuju u Veneciji, ali je boravak naših ljudi, naših *Schiavona* u mletačkoj svakodnevici do danas ostao gotovo netaknutim područjem naših istraživanja, bijelom prazninom u našem poznavanju jadranskih migracija. Zbog toga ne postoji ni barem približna procjena o opsegu migracija prema Veneciji, premda došljuci iz Dalmacije već 1451. stvaraju u Veneciji svoju bratovštinu, a na početku XVI st. podižu i svoj bratimski dom, *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*, pored istoimene mletačke obale, u *Calle dei Furlani*.¹⁶¹ Usmjerenost prema Veneciji pojačavala je i centralizirana upravna struktura Republike. Biranje komunalnih ili klasnih predstavnika i njihov odlazak u Veneciju veoma je česta pojava. Svi važniji problemi rješavaju se osobnom prisutnošću u Veneciji.¹⁶² Ali, ponekad su poslanici dolazili u Veneciju iz sasvim nevažnih razloga; napose su raskošna bila poslanstva radi dodvoravanja novom duždu.¹⁶³ Čak je i vlada, iz financijskih razloga, nastojala ograničiti

¹⁶⁰ Taj migracijski smjer skromno je istražen; usp. Raukar, Ser Baptista de Augubio.

¹⁶¹ G. Lorenzetti, Venezia e il suo estuario, Trst 1979, 366—369.

¹⁶² Zadar: prosvjed protiv uvoza stranog vina 1453. i 1491. (LC I, 59; II, 68) ili zahtjev za žitom, jer je u gradu zavladao »gran necessita et penuria de biau« 1494. (II, 97); usp. i djelatnost plemićkih i pučanskih poslanika u Veneciji za hvarskog ustanka 1510—14. (L. Dančević, Istupanja Matija Ivanića i drugih pučkih vođa pred mletačkom vladom, Prilozi povijesti otoka Hvara IV, Hvar 1974, 42—48).

¹⁶³ Zadar, 1462: šalju se sedam plemića i tri sluge »ad congratulationem novj principis« (LC I, 78').

takvo ponašanje; u senatskoj odluci iz 1503. određuje se da komune smiju slati samo po jednog poslanika u Veneciju.¹⁶⁴

Vezama ljudi pridružuju se u XV i XVI st. i neki drugi komunikacijski oblici koji različito utječu na odnose: dalmatinski grad — jadranska društva, napose na usmjerenost prema Veneciji.

U prvom redu, mletački novčani sustav. Mletačke novčane jedinice: libra — soldi — denari, već u sredini XIII st. počinju u dalmatinskim gradovima potiskivati bizantske novčane jedinice (romanati, perperi). Tu pojavu zapažamo u svim dalmatinskim gradovima, bez obzira priznaju li tada mletačku vlast ili ne, što znači da je prodor mletačkog sustava imao isključivo gospodarske poticaje. Stotinjak godina kasnije mletački zlatni dukat stječe i u Dalmaciji položaj najuglednije monete Sredozemlja. Ne ugrožava ga ozbiljnije ni druga ugledna moneta, zlatni floren, čak niti u anžuvinskom razdoblju, u drugoj pol. XIV stoljeća. Istočni se Jadran, prema tome, već u komunalnom razdoblju uklapa u mletački novčani sustav; političke promjene na početku XV st. samo produbljuju ovisnost o Veneciji.¹⁶⁵

Drugi komunikacijski sloj, metrološki sustav dalmatinskih gradova, pokazuje drugačije značajke. Temeljno je pitanje: kakav je bio odnos: mjere dalmatinskih gradova — jadranski/mletački metrološki sustavi u XV/XVI stoljeću? I mletački sustav mjera vršio je, doduše, dosta jak utjecaj u dalmatinskim gradovima, djelomično također prije 1409, ali su raznovrsnost mjera i promjenljivost njihova značenja, te metrološke posebnosti u komunama, bili otporni prema svakoj metrološkoj integraciji. Posebnosti se privrednih sustava na Jadranu u kasnom srednjem vijeku jasno očituju i u upornosti trajanja posebnih sustava mjera, u održavanju njihovih različitosti. Zbog toga se zarana pojavljuju priručnici s usporednim preračunavanjem različitih mjera, od Pegolottija u XIV do Paxija u početku XVI st., koji su olakšavali praktično trgovačko i financijsko poslovanje. Političke promjene 1409—20. razmjerno su malo utjecale na metrološke odnose. Uz mletačke mjere, u dalmatinskim se gradovima i dalje upotrebljava mnogo izvornih, komunalnih mjera; upotrebljavaju se i mjere onih područja na Jadranu s kojima su gradovi imali razvijene trgovačke veze. Prema poznatim podacima, štoviše, ne bi se mogao dobiti dojam o izrazitijem metrološkom usmjeravanju od strane Venecije. Zadarske i trogirске reformacije određuju u XV i XVI st. da se žitne mjere usklade s mletačkim mjerama; to znači da je i nakon 1409. među njima bilo razlike, ali, s druge strane, postoje potvrde o upotrebi mletačkih mjera za žito (modij, kvarta) u Zadru već i u anžuvinskom razdoblju.¹⁶⁶ To pokazuje da je proširenost metroloških sustava, tj. proces metro-

¹⁶⁴ ASV, Senato Mar, Reg. 16, 9', 22. VI 1503.

¹⁶⁵ Luzzatto, Storia economica di Venezia, 93—99; I. Rengj eo, Dalmatinski novci, Hrvatska enciklopedija 4, Zagreb 1942, 492—494.

¹⁶⁶ Statuta iadertina cum omnibus reformationibus [dalje: St. jad.], Venecija 1564, Ref., c. 126, Quod mensure bladi sint iuste ad mensuram venetam; I. Strohal, Statut i reformacije grada Trogira [dalje: St. Trag.], Zagreb 1915, Ref., L. II, c. 50, De mensuris bladorum reducendis ad mensuras venetas, 250; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 190.

loškog ujednačavanja, ovisila o ekonomskim zakonitostima, kao i širenje novčanog sustava. Zbog toga mjere za proizvode koji su imali veću važnost u jadranskim trgovačkim vezama — žito, sol — pokazuju najviše jedinstvenosti i integracijskih značajki. Prodor neke mjere u jadranski metrološki sustav ovisi o privrednoj moći njezina ishodišta. Mletački star, *sestiere*, kao mjera za žito, u općenitij je upotrebi u Dalmaciji u XV/XVI st., ali prevlast mletačkog sustava niti tu nije neosporna; u žitnoj trgovini s apulijskim lukama upotrebljavaju se južnotalijanske mjere: *plaustrum*, *carro* — u sveščiću o uvozu žita u Split (1523—1526) količine su redovito u plaustrima (v. Prilog 2) — a u trgovanju s Markama ankonitanska *soma*.¹⁶⁷ Otpornost, pak, komunalnih sustava napose je uočljiva u odnosima s Venecijom. U splitskim sveščićima kontralitera ubilježene su lokalne mjere: smokve se najčešće navode u različitim vrstama barila, ali se u Veneciji prodaju u mletačkim starima, kako to svjedoči Bartolomeo Paxi; vino se na veliko prodaje u Veneciji u mletačkoj mjeri *amfora*, ali se u splitskom notarijatu XV st., prilikom izvoza iz splitske luke, ona određuje u predmletačkoj, splitskoj mjeri koja se naziva *galeta* itd.¹⁶⁸ Metrološka integracija XV/XVI st. na istočnom Jadranu, prema tome, dopire samo do određene granice; izvorni privredno-metrološki sustavi komuna u znatnoj se mjeri čuvaju i nakon 1409—20.

Integracijski procesi na Jadranu u XV i XVI st. ipak se najjasnije očituju u širokom sklopu intelektualnih, društvenih veza koje se oslanjaju na razvijena migracijska gibanja i ekonomske odnose, na dodire ljudi i ideja. Mreža društvenih komunikacija isprepleće čitav Jadran; istodobna je sa zastojem u vezama istočni Jadran — zaleđe. Na površini se takav razvoj očituje u primjetnoj jezičnoj integraciji. Talijanski jezik u kasnom srednjem vijeku postaje jezikom društvenih komunikacija na Mediteranu i Jadranu.¹⁶⁹ U Dalmaciji se od XV st. širi mletačko narječje koje će utjecati i na svakodnevno nazivlje u hrvatskom jeziku. Talijanskim je jezikom djelomično potisnut i latinski, ne samo u upravnim strukturama nego i u notarijatu i poslovnim spisima općenito. U obrazovane slojeve društva prodire od kasnoga srednjeg vijeka i toskanski govor, kao jezik književnosti i znanosti.¹⁷⁰ Takav jezični razvoj izmiče bilo kakvim shematskim pokušajima objašnjavanja. Jezična zbivanja XV i XVI st. i utjecaj talijanskog jezika u oblikovanju komunalnih društava ne mogu se tumačiti drugačije nego sa stajališta konkretnih okolnosti

¹⁶⁷ Bartolomeo Paxi, *Tariffa de pexi e mesure, Venezia 1503*; J. Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, cit. prema tal. prijevodu: *L'Occidente nel XIV e nel XV secolo*, Milano 1978, 323—326; J.-C. Hocquet, *Patrimonio tecnico e integrazione culturale in Adriatico: alcuni aspetti*, *Quaderni storici* 40, Ancona 1979, 31—53; za ankonitansku somu u Zadru: HAZ, SZN, J. de Calcina, B. V, F. VIII, 133, 1457.

¹⁶⁸ Paxi, *Tariffa de pexi*, 3'; za odnos *amfora/galeta*: HAZ, SA, 23/1, 262, 1441.

¹⁶⁹ Braudel, n.dj., 126; Raukar, *Od legendi srednjovjekovlja*, 406—407.

¹⁷⁰ P. Skok, *Lingvistička povijest Dalmacije*, Hrvatska enciklopedija 4, 487—491.

kasnog srednjovjekovlja. Jezične promjene nemaju podlogu u etničkoj razdiobi društava niti su bile pod utjecajem sustavnog, političkog usmjeravanja mletačke uprave. Pri tome se ne može mimoći članak trogirskih reformacija iz g. 1426: »Quod in consilio loquatut italice«, u kojem se zabranjuje da se u plemićkom vijeću govori drugačije, osim »in lingua latina et italico sermone«, dakle latinski i talijanski.^{170a} Ali, tumačenje te reformacije nije neprijeperno jasno, jer ne znamo tko je potaknuo donošenje takva zaključka (mletačka uprava?). Ta je odluka sasvim iznimna u gradovima Mletačke Dalmacije XV st., pa nedostaje komparativno uporište za ocjenu njezina cilja: da bi mletački knez, kako se u reformaciji ističe, mogao lakše pratiti rad vijeća? S druge strane, takvo načelno usmjeravanje nije bilo neophodno. Talijanski je jezik prodirao u komunalnu upravu već i samim djelovanjem sloja mletačkih činovnika, od kneza do vojnih zapovjednika, te komuniciranjem sa središnjom vladom u Veneciji; osim toga, on se u gradskoj upravi mogao širiti samo potiskivanjem latinskog jezika. Takvu latinsko-talijansku simbiozu pokazuju, na primjer, zadarski *Libri consiliorum XV/XVI st.*: podaci o izbornim postupcima pretežno su pisani latinskim jezikom, ali su odluke vijeća i upute poslanicima gotovo redovito na talijanskom. I zatim, pri ocjeni mletačkog faktora u širenju talijanskog jezika ne valja zanemariti važnu činjenicu da je Venecija u XVI st. bila tiskarskim središtem hrvatske knjige. Venecija, napokon, nije bila jedino ishodište za širenje talijanskog jezika; on je, možda i više, u Dalmaciju prodirao vezama između dviju obala. Porast utjecaja talijanskog jezika i talijanske kulture općenito ponajprije je, dakle, društvena i klasna pojava, napose uočljiva u redovima komunalne elite. Određen utjecaj u jezičnom razvoju društava u Dalmaciji svakako su vršile i migracije iz Italije, ali ulogu tog činitelja ne valja ipak precijeniti; sloj došljaka iz Italije u dalmatinskim gradovima nije bio osobito velik. U jednom tipičnom notarskom sveščiću iz Zadra u sredini XV st. spominje se 135 osoba s označenim izvanzadarskim podrijetlom: od njih su 44 (32,59%) potjecale iz drugih dalmatinskih gradova, 24 (17,78%) iz Venecije, a 29 (21,48%) iz drugih gradova Italije; ukupno je došljaka iz Italije bilo 53, odnosno 39,26%.^{170b} Razumije se, etnička je struktura dalmatinskih gradova u XV/XVI st. odviše neproučena, a da bismo mogli takvim podacima dati drugačiju važnost od ilustrativne. Ipak, i takvi podaci upućuju na zaključak da je broj došljaka iz Italije, u odnosu na cjelinu komunalnog pučanstva, bio razmjerno malen, te da su migracije iz Italije samo jedan aspekt, a ne odlučujuća podloga procesu društvene integracije na Jadranu, napose na jezičnom području. Takve procese usmjeravaju složeni činitelji: žive međusobne veze trgovaca i poslovnih ljudi, putovanja hodočasnika, dodiri humanista i utjecaji talijanske književnosti, uzajamna djelatnost umjetnika na obje obale, studiranje na talijanskim sveučilištima, djelovanje crkvene hijerarhije itd.

^{170a} St. Trag., 222.

^{170b} HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. I, 1439—1442.

f) Napredak ili zastoj svakodnevnog?

Naslov ovog poglavlja mogao bi se, na prvi pogled, činiti suvišnim. Jer, ako smo već istakli da je period 1400—1550. doba dubokih promjena u društvenom ustrojstvu dalmatinskih gradova, kakvo bi moglo biti njegovo značenje? I dalje: zar nisu sve pojave, vezane uz turske ratove, osobito jasno pokazale opseg preobrazbe — od stezanja agrarnog područja u zaledu obalnih komuna, preko krajolika graničnosti, do novog političkog vidokruga u redovima gradske elite? Nije li to doba cvata dalmatinskog graditeljstva i kiparstva, u kojemu se, u kićenogotičkom i renesansnom stilu, počinje mijenjati vanjsko obličje gradskog prostora? Pa ipak, u tom zbiru promjena postoji zajednička značajka: pretežno su to bile pojave u kojima se, u nekim aspektima uočljivo i naglo, mijenjao vanjski izgled gradova, materijalni okvir komunalne svakodnevice. Ali, ako bismo pristupili analizi drugih razvojnih područja, napose životnoj svakodnevici pojedinca, dojam o naglim promjenama počeo bi postupno slabiti. Takva je analiza, dakako, daleko od pojma statičnosti. Zastoj svakodnevnog — oblici stanovanja, zdravstvene prilike i ranjivost gradskog prostora, proizvodna tehnologija itd. — temelji se na krajnjoj razvojnoj sporosti nekih društvenih područja, u kojima se gibaju pojedinci i društvene klase. Napredak svakodnevnog, ali tegobno spor i nedjelotvoran; uočljiv samo u nekim društvenim pojavama.

Gradski prostor, u većini komuna zbijen i zagušen unutar bedema; s uskim tlocrtima stambenih zgrada, baštinom predromaničkih i romaničkih stoljeća, u koje se tek u XV st. izrazitije uklapaju raskošnije i površinom mnogo veće plemićke palače, razbijajući skromni raster srednjovjekovnih parcela.¹⁷¹ Širenje stambenog prostora veoma je mijenjalo gradski krajolik, dodavajući mu skladna kićenogotička i renesansna pročelja, ali je domet te graditeljske promjene bio i društveno i prostorno ograničen. Palače komunalne elite ipak su izdvojeni činitelji u gradskom prostoru, kojemu i u XV/XVI st. temeljno obilježje daje skromnije stambeno graditeljstvo. I zatim: stambeni interijeri i predmeti kućne svakodnevice. Područje istraživanja o kojemu notarijat XIV—XVI st. sadrži neiscrpno bogatstvo obavijesti, prema kojemu tek valja usmjeriti našu upornost. Kakav je bio razvoj kućnog inventara od XIV do XVI stoljeća? Kako je izgledao, od čega se sve sastojao osobni prostor kasnog srednjovjekovlja?¹⁷²

Pristupajući idućem sloju gradske svakodnevice, zdravstvenim prilikama, već smijemo izostaviti upitnik koji svjedoči o nesigurnosti naših spoznaja. Svakako, ne bismo ni tu smjeli upotrijebiti oznaku »bez promjena, bez napretka«, jer je podizanje leprozorija za gubavce i lazareta za ras-

¹⁷¹ T. Marasović, Razvoj stambene kuće u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas, Zbornik Društva inženjera i tehničara, Split 1958, 97—110; I. Fisković, Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca, 142—143.

¹⁷² Danica Božić-Bužančić, Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz druge polovice 16. vijeka, Izdanje Historijskog arhiva Split 3, Split 1961; I. Petricioli, Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća, Zbornik radova o Federiku Grisogonu, Zadar 1975, 9—26.

kuživanje trgovačke robe u XV i XVI st. jasno svjedočanstvo zdravstvenog napretka. Ali, opća razina zdravstvene kulture u gradovima bila je tako niska i nerazvijena da je izričaj o napretku zapravo sasvim nesiguran. Podaci iz mletačkog razdoblja svjedoče o krajnjoj ugroženosti gradskih društava koja su bila neprekidno izložena opasnostima zaraze i visokoj stopi smrtnosti. Temeljito nepovoljne prilike života i smrti jedva da su u bilo čemu promijenjene u XV i XVI stoljeću. Popis nepogoda je velik: od trajne oskudice pitke vode i česte gladi, preko nerazvijenosti medicine i epidemija, do nekropola u samim središtima komuna, unutar bedema. Groblja u crkvama i samostanima, groblja pored crkava i stambenih sklopova, kao duboko slojevit, srednjovjekovna pojava, »Cimiterium parvum ecclesie sancti Domnii« nalazi se u XV/XVI st. u najstarijem dijelu srednjovjekovnog Splita (*civitas vetus*), u blizini crkve sv. Dujma. Splitski primjer nije izniman, nego tipičan za organizaciju gradskog prostora u kasnosrednjovjekovnoj Dalmaciji. Generalni proivudur Jakov Foscarini izvještava 1572. vladu da je pokušao zasuti zemljom zadarska groblja i pomaknuti ih izvan gradskog opsega.¹⁷³ Kasnosrednjovjekovna su groblja ugrađena u urbano tkivo komunalnih društava, opasna za svijet živih. Takvu predodžbu o gradskim nekropolama ne mijenja bitnije ni ukapanje u samostanskim crkvama podalje od grada, na primjer u splitskom Poljudu, koje upućuje na širenje renesansnih shvaćanja.¹⁷⁴ Epidemije još dugo prijete gradovima; kuga se pojavljuje u Dalmaciji do kraja mletačkog razdoblja, a otpor protiv kužnih epidemija, kao i liječnička zaštita općenito, više-manje je postupak slučajnosti. Prema jednom mletačkom izvještaju, u doba kuge 1527. u Splitu je zapaljeno više od 250 kuća, što se smatralo načinom obrane.¹⁷⁵ Taj podatak dopunjuje dojam o težini nesreće koja je za te kužne epidemije pogodila grad, ali istodobno upozorava na požare kao važan činitelj komunalnog razvoja. Zbijenost gradskog prostora i graditeljske značajke (široka upotreba drva u stambenom graditeljstvu) uvjetuju česte požare: trogiriska je varoš, na primjer, između 1400. i 1550, prema poznatim podacima, bila tri puta uništena požarom.¹⁷⁶

I zatim, tehnologija proizvodnje kao podloga komunalne privrede i neposredan okvir svakodnevice. Tehnološki napredak ili tehnološko zaostajanje? Odgovor ovisi o vrsti društvene djelatnosti. U nekim se vrstama proizvodnje (agrar) ne zapaža nikakav napredak između XIII/XIV i XV/XVI st., dok je u nekim drugim djelatnostima (brodogradnja, solane) stanovito tehnološko gibanje ipak primjetno. Agrarna je tehnika i u XV/XVI st. nerazvijena; ona zaostaje za razvojem na evropskom Zapadu ne toliko vrstama oruđa, koliko agrarnim postupcima. U obrađivanju vinograda ili oranice razvojni zastoj

¹⁷³ HAZ, SA, sv. 25/5, 196', 1455; sv. 46/1, 80, 1503; Commissiones IV, 28.

¹⁷⁴ C. Fisković, Splitska renesansna sredina, Mogućnosti 3—4, Split 1976, 340—364.

¹⁷⁵ Commissiones II, 107; nekoliko primjera ugovora o liječenju XV st.: Miscellanea I, Zadar 1949, 29; II, 1950—52, 50; HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. I, 178', 1441.

¹⁷⁶ ASV, Senato Mar, Reg. 22, 54', 1531; Andreis, Povijest grada Trogira I, 135, 175.

svakodnevnog osobito je jasno uočljiv. Na evropskom Zapadu prevladava tropoljni sustav u ratarstvu; u distriktima dalmatinskih gradova oranice se obrađuju dvopoljnim sustavom, dok tropoljnom načinu nema traga, osim u nekim primjerima kada se izmjenjuju ratarske i povrtlarske kulture.¹⁷⁷ Dvopoljni sustav ima za posljedicu da je barem 50% oranica, a po svojoj prilici i više, svake godine na ugaru, neobrađeno, što je paradoksalna pojava prema neprekidnoj oskudici žitarica. Čini se da nepovoljne geoprivredne značajke, koje onemogućuju stvaranje većih, proizvodno značajnijih, površina pod oranicama, usmjeravaju zemljišnu privredu prema intenzivnijem vinogradarstvu i vrtljarstvu, odnosno prema višestruko većoj tržišnoj vrijednosti vinogradarskih i vrtlarskih kultura.¹⁷⁸ Komunalna društva zaustavljaju zemljišnu proizvodnju na skromnijoj razini srednjovjekovlja. U obrtima tehnološko je gibanje nešto izrazitije, ali je u većini struka obrtnička proizvodnja sasvim srednjovjekovna. Tehnološki razvoj se primjećuje u brodogradnji i solanama, donekle u bojenju tkanina, možda i u umjetničkim obrtima (visoko razvijeno zlatarstvo?), dakle u djelatnostima koje donose najveću akumulaciju. Dalmatinska brodogradnja XV/XVI st. zaostaje za mletačkom ili dubrovačkom brodogradnjom, ne samo veličinom sagrađenih brodova, nego i tehnološkom organizacijom proizvodnje, skromnijom površinom brodogradilišta ili brojem majstora, ali su brodovi koji se proizvode u dalmatinskim brodogradilištima, unatoč takvim ograničenjima, u konstruktivnom i plovidbenom obziru sasvim na razini mediteransko-jadranske proizvodnje; razlike su, dakle, prije tehnološki kvantitativne, nego kvalitativne. Moglo bi se, štoviše, reći da su svi elementi na kojima se temelje pomorske veze dalmatinskih gradova, od brodogradnje do plovidbenih vještina, na razvojnoj razini jadranskog područja. Ali, ta je razina dostignuta barem već u XIII/XIV st., pa je teško uočiti elemente gibanja prema XV/XVI st., izuzevši vrste i nosivost brodova.¹⁷⁹ Jadranskoj tehnološkoj razini valja pridružiti i proizvodnju soli u paškim solanama: tehnološki postupci paških solana primjenjuju se općenito na istočnom Jadranu.¹⁸⁰ Na onom, pak, području, na kojem je svaki kasnosrednjovjekovni grad mogao iskazati svoju ekonomsku i tehnološku razvijenost, a to je suknarstvo, nema napretka, jer nema ni proizvodnje vunениh tkanina. U dalmatinskim gradovima XV/XVI st. ne postoje ni politički (mletačka ograničenja), ni ekonomski preduvjeti (nedostatak financijskih sredstava) da bi se mogla organizirati tehnološki veoma složena *ars lanæ*. Tkanine se u XV i XVI st. samo doraduju i boje, i to uglavnom grubo vuneno sukno (raša), kao što se to činilo i u predmletačkom razdoblju; pokušaji tehnološkog razvoja u bojadisarskom obrtu u XV st. sastoje se u nastojanjima da se na zardarskom području gaji temeljna sirovina, *guado*, te da se bojadisari oslobo-

¹⁷⁷ L. Gottschalk-L. Mac Kinney-E. Pritchard, Temelji modernog svijeta, 1300—1775, Historija čovječanstva IV/4, Zagreb 1974, 167—172; van Bath, n.dj.; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 158—161.

¹⁷⁸ Raukar, n.dj., 192—193.

¹⁷⁹ isto, 257—262 i ondje navedena literatura; F. Gestrin, Pomorstvo srednjeveškoga Pirana, Ljubljana 1978.

¹⁸⁰ Hocquet, Patrimoine tecnico, 33—36.

de uvoza iz Italije.¹⁸¹ Rezultati takvih nastojanja nisu točnije poznati, pretpostavljamo da su bili sasvim skromni, a u XVI st. nema im više traga; štoviše, i bojadiserska djelatnost pokazuje nakon 1500. velik zastoj. Tekstilna je proizvodnja, dakle općenito nerazvijena u dalmatinskim gradovima; smijemo li je smatrati tipičnom za tehnološku razinu komunalne proizvodnje? Kakav je, osim toga, bio odnos prema evropskom tehnološkom usponu, prema sasvim novim vidicima koje obilježava i Šibenčanin Faust Vrančić svojim djelom »Machinae novae« g. 1595? Odgovor, ipak, nije sasvim negativan, jer je i u skućenim društvenim uvjetima na istočnom Jadranu, koji su onemogućavali izrazitiji znanstveni napor i znanstvenike usmjeravali prema istraživački prikladnijoj Evropi, bilo barem onih tehnoloških izuma koji su potjecali iz neposredne prakse. Evo nekoliko primjera. God. 1445. Bernard Mauroceno iz Zadra traži da se zaštiti u roku od 20 godina njegov postupak mljevenja, jer je izumio »diversa ingenia molendinorum«; 1524. Zadraniin Šimun Cedolini zaštićuje na 10 godina svoj novi postupak u lovu na srdele.¹⁸²

Mogli bismo kratko zaključiti: spor, tegoban napredak prema novim razvojnim oblicima, čvrsto uklopljen u baštinjene razine svakodnevice. Razvojno gibanje prožeto zastojem.

g) *Gibanje društava i granice klasa*

Svi razvojni činitelji dalmatinskih gradova između 1400. i 1550, o kojima je do sada bilo riječi, ugrađeni su, kao nerazdvojna podloga, u klasnu razdiobu društava i u njihova gibanja. U društvenom razvoju Dalmacije XV i XVI stoljeće granično su razdoblje, jer se konačno oblikuje srednjovjekovna klasna struktura i pojavljuju prvi znakovi njezine razgradnje. Građanstvo stječe u XV st. sigurne staleške oznake, postaje zasebna klasa; društvena je struktura u komunama na taj način dospjela do svojih konačnih granica, pa u XVI st. primjetno rastu društvene napetosti, od hvarskog ustanka 1510—14. do prvih znakova o zaoštavanju klasnih suprotnosti u zadrskom agraru potkraj stoljeća. Dinamički luk društvenog razvoja je potpun. Kakve značajke ima proces društvene preobrazbe u Dalmaciji XV/XVI stoljeća?

Najuočljivije obilježje društvenog razvoja u dalmatinskim gradovima je njegova sporost. Suprotnosti društava sazrijevaju u dugim, otegnutim procesima. Činitelji društvenih gibanja prigušuju se okamenjenim odnosima klasa. U slojevitoj razdiobi društava XV i XVI st. uporno se održavaju odnosi komunalnog srednjovjekovlja. U okamenjenim društvenim strukturama gotovo da ne postoje mogućnosti prevladavanja klasne podjele. Na vrhu društva nalazi se sloj komunalne elite, unutar sebe društveno raznorodan, opterećen suprotnostima. Najvažniji dio elite, patricijat, nije se isticao samo ekonomskom podlogom ili razinom obrazovanja, jer su takve značajke bile do-

¹⁸¹ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 241—243.

¹⁸² LC I, 22, 1445; ASV, Senato Mar, Reg. 20, 93, 1524.

stupne i drugom sloju komunalne aristokracije, građanstvu, nego i društvenim ugledom koji je proistjecao iz sustava vladanja. Kako je već istaknuto, plemstvo je u XV i XVI st. imalo samo prividnu vlast, ali se već i samim sudjelovanjem u radu vijeća staleški temeljito razlikovalo od cjeline neplemićkog stanovništva. U društvenoj svijesti komuna ta je pojava bila veoma važna. Sa stajališta patricijata, pojam vladanja bio je sastavni dio prirodnog reda, nepromjenljiva i jedino moguća značajka društvenog ustrojstva. Takvo stajalište izražava, na primjer, Marko Marulić u kratkoj pjesmi »Splitskim plemićima« (Ad nobiles spalatenses): s didaktičkim mirom i osjećajem apsolutne prirodnosti, pjesnik im savjetuje da vladaju »po redu, zakonu, po pravdi, iskreno, pošteno«; on ih, doduše, upućuje da slušaju i savjete puka (publica consilia), ali dužnost odlučivanja namjenjuje isključivo plemstvu kao od prirode vladajućoj klasi; razmak prema društvenim slojevima izvan vlasti, kojima dopušta samo davanje savjeta, dubok je i nepremostiv.¹⁸³ Po djelu vlasti, prema tome, ne uklanja ni društvena diferencijacija XIV/XV st. i pojava građanstva. Najistaknutiji predstavnici dalmatinskog građanstva XV/XVI st. približavaju se patricijatu ekonomskom moći, udobnošću svakodnevice, obrazovanjem ili čak heraldičkim znakovima kojima vizuelno nastoje oponašati plemstvo, ali ta dva sloja komunalne elite međusobno čvrsto dijeli upravo taj privid vlasti koji i pod mletačkom upravom pripada samo staroj aristokraciji. Komunalna se, pak, elita kao cjelina društvenom izdvojenosti razlikuje od ostalog nučanstva. Razlika se temeljila na sve oskudnijoj ekonomskoj podlozi neelite, u postupnom spuštanju do marginalnih skupina i sirotinjskog sloja.

Razlike su između društvenih slojeva, prema tome, bile složene i mnogostruke, od materijalne podloge do idejne i intelektualne sfere. Takve granice klasa iskazuju se u dalmatinskim gradovima XV/XVI st. kao kolektivni osjećaj društvene premoći/podređenosti. Taj idejni i klasni raspon temeljna je odrednica komunalne društvene svijesti, ugrađena u neposrednu svagdašnicu, u praktičnu djelatnost društvenih klasa. Iz društvenog raspona premoć/podređenost oblikuju se dva suprotna društvena procesa: a) težnja za održavanjem klasne premoći i b) nastojanje za uklanjanjem društvene podređenosti — na kojima rastu napetosti i previranja u komunama.

Razlaganje o suprotnostima društava u dalmatinskim gradovima XV/XVI st. složen je postupak koji nameće više problema. U analizi društvenih zbivanja u dalmatinskim gradovima razmjerno lako pratimo temeljna, uočljiva usmjerenja: prevladavajuću djelatnost komunalne elite ili politički sukob oko vlasti. Teškoće nastaju pri postavljanju pitanja o njihovoj složenosti, u pokušaju da se udaljimo od djelatnosti komunalne aristokracije prema dubljim, teže primjetnim zbivanjima, do kolektivnog mentaliteta klasa kojim je bila ispunjena njihova svakodnevna djelatnost. Nije li zbir društvenih suprotnosti u komunama širi od ekonomskih i političkih uzročnosti? Ne protežu li se klasne suprotnosti i u sferu kulture i ideja? I dalje: smijemo li zanemariti stajalište nižih društvenih slojeva, podalje od komunalne elite, premda su oskudno zabilježena u izvorima?

¹⁸³ Zbornik Marka Marulića, Zagreb 1950, 12—13.

Polazište analize je jasno. Plemićka klasa redovito, osim u sasvim iznimnim okolnostima, pokazuje težnju za čuvanjem komunalnog društvenog ustrojstva, pa, razumije se, nikada ne potiče društvene pokrete. Patricijat je nosilac društvene statičnosti, dok neplemićko stanovništvo teži za društvenim promjenama. Ali, pri tome postoje velike razlike u stajalištima između građanskog sloja pučana, koji je uklopljen u komunalnu elitu, i nižih slojeva. Njihovi klasni interesi ne mogu biti jednaki, oni se samo dijelom poklapaju.

U većini komuna građanstvo u XV/XVI st. postavlja zahtjev vlasti, bilo da se nastoje staleški utvrditi pučke kongrege i ograničiti djelatnost vijeća, bilo da pojedinci teže izjednačavanju sa starom aristokracijom i ulasku u plemićko vijeće. Zahtjevi koje pučani ističu na početku hvarskog ustanka (24. V 1510) lijepo ocrtavaju nekoliko razina u stajalštima neplemićkog stanovništva: 1) da u komunalno vijeće ulaze i plemići i pučani, te 2) da oni ravnopravno nose i komunalne terete.¹⁸⁴ Prvi zahtjev za promjenom sustava vladanja odražavao je nastojanja gornjeg sloja pučana kojemu je pripadao i Matij Ivanić; taj je sloj imao važnu ulogu u pučkim pokretima na Hvaru i u drugim dalmatinskim gradovima. I u Splitu je nosiocem društvenih previranja 1512. bilo građanstvo; ništa detaljnije ne znamo o tim previranjima, osim nekoliko redaka u pismu Sebastiana Giustiniana od 26. VIII 1512. koje donosi Sanudo, ali da je pokretačem bio imućni sloj pučana, dokazuju imena Splićana koje mletačka uprava tada na kraće vrijeme zatočuje u Veneciji — Toma Niger, Marin Domić, Antun de Augubio, Stjepan de Capogrosso i Petar Cambi — i koji odreda pripadaju najuglednijim obiteljima splitskoga građanstva.¹⁸⁵ Da bismo točnije ocijenili djelatnost građanstva, valja naglasiti da su izravne pobune, kao 1510—14. na Hvaru i u obalnim komunama (Zadar, Šibenik, Split), razmjerno rijetka pojava u plemićko-pučkom sukobu kojim je ispunjeno XV i XVI stoljeće. U posebnim uvjetima društvenog usmjerenja od strane Venecije sukob se, uglavnom, iscrpljuje u legalnim tijelima, vijećima i kongregama, i to do razine koju dopušta mletačka uprava.¹⁸⁶

Klasna nastojanja nižih slojeva pučana, a pogotovo distriktualnog stanovništva, teško su uočljiva, a još teže su mogla dobiti oblik čvršćeg djelovanja. I izvori rjeđe bilježe njihova stajališta, nego djelatnost komunalne elite; zahtjevi nižih slojeva komunalnog društva teže izbijaju na površinu društvenih sukoba jer pučke kongrege, uglavnom, izražavaju interese građanstva. Pa i mletačka uprava potiskuje zahtjeve koje ističe »popolo minuto«. Na samom početku mletačkog razdoblja (1410) zahtjevi zadarskih pučana, upućeni mletačkoj vladi, izražavaju i klasne interese nižih slojeva gradskog stanovništva.¹⁸⁷ Ali, u XV st. klasni se odnosi postupno mijenjaju, pučani se staleški razdvajaju u građanski sloj i »popolo minuto«; zadarska Škola sv. Jakova postaje osloncem građanstva, a nižim slojevima pučana preostaje

¹⁸⁴ Sanudo, 344.

¹⁸⁵ isto, 382; J. Alačević, II »Libro d'oro« della antica comunità di Spalato, Tabularium II, fasc. 4, Zadar 1902, 20.

¹⁸⁶ Usp. primjer Splita: Novak, Povijest Splita II, 217—263.

¹⁸⁷ Listine VI, 71—74.

okupljanje u različitim bratovštinama. Mletačka vlada, pak, ozakonjuje, uz plemićko vijeće, samo bratovštinu sv. Jakova i njezinu stalešku djelatnost, a ne takve pokušaje u drugim zadarskim bratovštinama, jer prvenstveno vodi računa o odnosima unutar komunalne aristokracije, smatrajući njezin društveni utjecaj odlučnim. Ona zbog toga 1455. i odbija da odgovori na zahtjeve zadarskih težaka i zabranjuje njihove skupove.¹⁸⁸ Dalmatinski »popolo minuto« nema ni organizacijske podloge, ni mogućnosti da izloži svoja stajališta. Zbog toga je teško odgovoriti na pitanje: koliko niži slojevi gradskog stanovništva sudjeluju u komunalnim društvenim sukobima, premda su uklopljeni u općenitu društvenu podređenost neplemićkog stanovništva? Njihovo izravno sudjelovanje u društvenim gibanjima otežano je i činjenicom što se sadržaj njihovih klasnih zahtjeva samo iznimno poklapa, kao u hvarskom ustanku 1510—14, sa stajalištima ekonomski izdvojena sloja pučana. Drugi zahtjev hvarskih pučana o ravnopravnosti u nošenju tereta imao je znatno širu podlogu od onoga o ravnopravnosti vladanja, jer je ujedinjavao cjelokupno neplemićko stanovništvo. Plemići su u dalmatinskim gradovima bili oslobođeni od osobnih tereta — davanje veslača i strijelaca za galije, čuvanje straža, sudjelovanje u javnim radovima — jer je to bilo u skladu s njihovim društvenim ugledom i klasnom premoći. Uskoro nakon mletačkog preuzimanja Dalmacije, dvije se klase sukobljavaju oko tog pitanja, ali je dužd Francesco Foscari posebnom dukulom (31. III 1432) odredio da plemići nisu dužni davati veslače za mletačke galije niti služiti kao strijelci; istodobno je dukulom od 2. IV 1432. odbacio prigovore splitskih pučana na taj plemićki privilegij. Nasuprot tome, osobne su dužnosti teretile čitav pučanski sloj. U dukali dužda Agostina Barbadića (11. IV 1492) izričito se određuje da su svi trogirski pučani dužni vršiti osobne obveze, bez obzira jesu li imućni ili siromašni.¹⁸⁹ To je bilo načelno stajalište mletačke uprave prema društvenim klasama u komunama, koje je Venecija, u praktičnoj primjeni, ipak usklađivala s odnosima u pojedinim gradovima. Osjećaj razlike u društvenoj vrijednosti spram patricijata pogađao je neplemićko stanovništvo u cjelini. U staleškom vrednovanju pučana ekonomski uspon građanstva nije bio odlučan, ali su osobni tereti, zbog imovne diferencijacije, različito djelovali na pojedine slojeve pučana i uvjetovali klasne sukobe unutar njih.¹⁹⁰

Napose je osjetljiv bio položaj distriktualnog stanovništva. Jesu li, i u kojem opsegu, seoska društva sudjelovala u komunalnim društvenim gibanjima? Jesu li postojale razlike između obalnih i otočnih komunata?

U razvoju seoskih društava u Dalmaciji XV/XVI st. izmjenjuju se činitelji ublažavanja i pojačavanja klasnih napetosti. Osobne obveze, a napose davanje veslača za galije, bile su jak faktor u pogoršavanju njihova položaja. Za pučane grada, napose za njihov imućni sloj, osobni su tereti višemanje pitanje društvenog prestiža, važan činitelj u sukobu klasnih menta-

¹⁸⁸ HAZ, Dukale i terminacije I, 143', 3. VII 1455; Listine X, 66—67; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 59—61.

¹⁸⁹ Alačević, II »Libro d'oro«, 9, 18.

¹⁹⁰ Novak, n.dj., 240—242.

liteta unutar gradskih bedema. Za distrikturno, pak, stanovništvo osobne obveze imaju bitno drugačiju važnost: to je prvenstveno ekonomsko, egzistencijalno pitanje. Brojno davanje veslača za mletačke galije teško je teretilo zemljišnu privredu i još više pojačavalo ekonomsku ovisnost težaka i kmeta. U jednom je mletačkom izvještaju iz 1581. zabilježeno da na zadarskim otocima ima 1.062 čovjeka, sposobna za oružje, od čega je 465 ljudi predviđeno za službu na galijama; to znači da su mletačke galije oduzimale gotovo 50% proizvodnog stanovništva na zadarskim otocima.¹⁹¹ Jesu li prilike na drugim otocima u XVI st. bile drugačije? Svakodnevni život dalmatinskog sela nalazio se u osjetljivu rasponu od tegobe i oskudice do ekonomske i pravne sigurnosti, čije se težište u kriznom XV/XVI st. lako pomicalo. Kasnosrednjovjekovno selo u Dalmaciji odupire se pokušajima ograničavanja ekonomske sigurnosti i nastojanjima zemljišnih vlasnika za povećavanjem tereta, ali u većini komuna takav otpor ne može dobiti širi zamah. Seoska su društva u XV i XVI st. bila osamljena u svojim klasnim nastojanjima, jer su ih u obalnim komunama dijelile duboke razlike prema gradskim društvima.¹⁹² S druge strane, i mletačka vlast prigušuje seoska gibanja u Dalmaciji, jer upravnim postupcima ublažava agrarne suprotnosti u nekim komunama. Venecija u XV st. podupire težnje sela za čvršćim udruživanjem u zajednice (universitas) ili za stvaranjem bratovština (fraternitas), redovito oko seoskih crkvice, koje postaju oblik djelatnosti seoskih društava. Na prostorno najosjetljivijem dijelu Dalmacije, u zadarskom zaleđu, utvrđuje seosku upravnu organizaciju liga i posoba, a ozakonjuje i hrvatsko običajno pravo (Novigradski zbornik, Vranski zakonik), čime je pravni položaj agrarnog pučanstva postao određeniji i sigurniji.¹⁹³ Nije bez važnosti ni činjenica da je na komunalnim područjima jurisdikcija zemljovlasnika nad kmetom, kao odraz društvenih odnosa na vlastelinstvima feudalnog zaleđa, bila posve iznimna pojava, a osobna sloboda sastavni dio komunalnog društvenog ustrojstva. Takvu iznimku potvrđuje šibenski statut koji vlasniku dopušta kažnjavanje kmeta do visine od 10 malih libara bez komunalnog sudišta. Nasuprot tome, Vranskim je zakonikom pravna sigurnost seoskih društava bila istaknuta odredbom da seoske posobe smiju same izricati kazne do 10 libara vrijednosti.¹⁹⁴

Prožimanje ugroženosti i sigurnosti, te klasna udaljenost od gradskih društava dva su, dakle, glavna razloga zbog kojih seoska društva u XV/XVI st. ostaju na samoj periferiji društvenih gibanja u komunama. Hvarski društveni pokret i s tog je stajališta izniman. Razmještaj naselja i razdioba društvenih klasa, o čemu je već bilo riječi, uklanja važan faktor društvenog kočenja — oštru razliku između seoskih i gradskih društava. Hvarski ustanak nije

¹⁹¹ Commissiones IV, 295.

¹⁹² Raukar, Zadar u XV stoljeću, 199—201.

¹⁹³ isto, 35—37, 293—294.

¹⁹⁴ Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venecija 1608, Ref., c. 27, Quod quilibet dominus habens villanos possit cognoscere super villanum suum usque ad decem libras (13. I 1384); M. M. Frejdenberg, »Vranski zakonik«, novi spomenik hrvatskog običajnog prava, Radov. 18, Zadar 1971, 336.

ograničen na grad Hvar, kao istodobne pobune u Šibeniku ili Splitu koje zbog toga nužno ostaju slabi, izdvojeni pokušaji; to je društveni pokret cjelokupnog otočkog stanovništva izvan plemićke klase. Sanudo donosi nekoliko podataka o brojnosti hvarskih ustanika, prema pismima mletačkih knezova: na samom početku ustanka, sutradan nakon njegova izbijanja (24. V 1510), u Hvaru se sabire više od 2.000 pučana; ljeti 1514. na otoku je bilo oko 6.000 naoružanih pučana.¹⁹⁵ Te podatke, razumije se, ne možemo provjeravati — svakako su samo približni, a po svoj prilici i ponešto pretjerani — pa samo na tim brojkama ne valja temeljiti zaključak o širini previranja na otoku. Ali, važnom je podlogom zaključivanja i dugo trajanje ustanka, dugogodišnje održavanje pučanske premoći na čitavom otoku, što ne bi bilo moguće kad bi pokret imao usku, ograničenu društvenu osnovicu. Bez obzira na, metodički ispravno, pitanje o točnosti podataka u Sanudovim »Dnevnicima«, smije se zaključiti da je ustanak 1510—14. bio sveobuhvatan pokret izvanplemičkog stanovništva na otoku Hvaru.

Na taj zaključak vezujemo iduće pitanje: zbog čega je ustanak imao tako široku podlogu, unatoč jakoj društvenoj diferencijaciji neplemićkog stanovništva i nužno različitim interesima u pojedinim slojevima pučana? Prema sačuvanim izvornim podacima pratimo određenu dinamiku društvenih nastojanja: od pretežno političkih zahtjeva s uočljivom ekonomskom podlogom na početku ustanka koje sadrže *capitoli* pučana od 24. V 1510. do onemogućavanja plemićima da izvrše berbu u godinama ustanka.¹⁹⁶ To je bio dovoljno širok raspon u koji su se mogli uklopiti zahtjevi svih slojeva pučana, do najbrojnijeg težačkog sloja koji je bio opterećen ekonomskom ovisnošću. Ipak, valja postaviti pitanje: smijemo li društvenu podlogu ustanka svesti isključivo na političke/ekonomske uzroke, premda su oni neosporno bili odlučujući, ili je ta podloga bila šira? Nisu li komunalna društva bila ispunjena sveobuhvatnim suprotnostima koje su preko svakodnevnog potvrđivanja postale nerazdvojnim dijelom njihove svijesti? I napokon, kakva je bila uloga osjećajnog svijeta društvenih klasa u kojemu se sabirao cjelokupni antagonizam? Ne poznajemo dovoljno te aspekte društvenih odnosa, jer smo prema takvim pojavama općenito bili nemarni, pa su i historiografske predodžbe ponekad osiromašene. Pavao Andreis ističe da su u Trogiru, u sredini XVI st., i gradski trgovi bili klasno obilježeni: trogirski se plemići i pučani sukobljavaju oko trga sv. Mihovila na kojemu su održavali plesove, pa trogirski knez dodjeljuje južni dio trga plemićima, a sjeverni pučanima.¹⁹⁷ Nemamo razloga da sumnjamo u vjerodostojnost te obavijesti: klasna je razdioba u stegnutom svijetu komune postajala dijelom svakodnevnog života. Kada se, pak, otpor protiv čvrste klasne podijeljenosti spajao s drugim ideološkim pojavama, na primjer vjerskim osjećajem, društvena su zbivanja mogla dobiti oblik kolektivne psihoze, kao u gradu Hvaru u veljači 1510, u povodu tzv. čuda križa. Valja samo pregledati literaturu o hvarskom ustanku da se utvrdi historiografska pometnja u objašnjavanju te pojave, umjesto upozorenja na bitno: krajnju psihološku uz-

¹⁹⁵ Sanudo, 344, 433.

¹⁹⁶ isto, 385, 387—388.

¹⁹⁷ Andreis, Povijest grada Trogira I, 223.

nemirenost u hvarskom društvu, nekoliko mjeseci prije izbijanja ustanka, koja se izražavala u kolektivnom strahu, javnoj pokori, bičevanju i sl. Ta su zbivanja zasebna epizoda u društvenim previranjima u Hvaru i nisu u neposrednoj vezi s izbijanjem ustanka, ali pokazuju u kakvim društvenim okolnostima do njega dolazi.¹⁹⁸ Ekonomska/politička diferencijacija klasa, dakako, podloga je i temeljna uzročnost ustanka, ali se i ti elementi uklapaju u još šire, složenije suprotnosti u hvarskom društvu koje se očituju na različite načine, sve do psiholoških poremećaja, kao u veljači 1510.

U hvarskom ustanku 1510—14. bili su, prema tome, usredotočeni svi preduvjeti previranja: od povoljnih vanjskopoličkih okolnosti (teškoće Venecije u doba Cambraiske lige), preko složene klasne razdiobe, do jake uznemirenosti u hvarskom društvu. Spajanje tih elemenata objašnjava njegovo dugo trajanje i njegove rezultate, sasvim iznimne u čitavom razvoju komunalnih društava u Dalmaciji — dugo uklanjanje plemićke vlasti.¹⁹⁹ Pa ipak, društveni su pokreti XV/XVI st. mogli dospjeti samo do određene granice, jednako kao i gibanja pojedinaca između društvenih klasa. Čvrste staleške granice društvenih klasa omogućavaju pojedincu samo djelomičan društveni pomak. Ekonomski je uspon najlakši, a intelektualni napredak njegova je redovita popratna pojava; na taj se način u XV st. i obrazuje građanski sloj pučana. Unatoč tome, društveni pomak prema vrhovima komunalne aristokracije ostaje nedostižan pojedincu, jer ne može prijeći granicu plemićke klase. Stanovitom je iznimkom samo mogućnost društvenog pomaka na ljestvici crkvene hijerarhije.²⁰⁰

Granice klasa i doseg društvenih gibanja određuje i mletačka vlast. Venecija vodi složenu, ali u temeljnim načelima dosljednu, politiku prema društvenim klasama u komunama. Temeljni je zahtjev: ravnoteža klasa i sigurnost mletačke vlasti, odnosno nadzor nad društvenim gibanjima. Kao aristokratska republika, ona patricijatu oduzima političku vlast, ali dosljedno održava njegov ugled izdvojene društvene klase; podupire staleška nastojanja građanstva, ali onemogućuje svaki pokušaj da se patricijat ugrozi. Venecija čuva u praktičnom djelovanju načelnu objektivnost prema društvenim klasama, ali iznad toga postavlja vlastite interese u komunama. U takve se koordinate uklapa i ustanak na Hvaru. Premda izbija u razdoblju velikih političkih tegoba

¹⁹⁸ J. Stipišić, Glavni izvori za proučavanje pučkog ustanka na Hvaru: II. Zbirka spisa koji se tiču čudotvornog križića katedralne crkve u Hvaru, Radovi 10, Zagreb 1977, 572—591; usp. Heers, n.dj., 356—359.

¹⁹⁹ Obavijesti izvora o nekim periodima hvarskog ustanka veoma su oskudne, pa valja oprezno zaključivati o nekim važnim pitanjima: kontinuitetu ustanka, pučanskim akcijama, obilježjima vlasti na otoku ili o djelatnosti hvarskih plemića. Malo se, na primjer, zna o zbivanjima u 1513. i u prvoj pol. 1514. Smiruju li se u tom razdoblju plemićko-pučki odnosi? Unatoč mogućim promjenama u toj etapi previranja, period od svibnja 1510. do rujna/listopada 1514. tvori zasebnu, zatvorenu cjelinu u razvoju hvarskog društva koju obilježavaju jaka klasna sukobljavanja; na tome i temeljimo izričaj o dugom trajanju ustanka.

²⁰⁰ Taj aspekt društvenih odnosa u dalmatinskim gradovima srednjega vijeka jedva je i dotaknut u dosadašnjim istraživanjima; usp., na primjer, podatke o sastavu splitskih kanonika u: I. Ostojić, Metropolitanski kaptol u Splitu, Zagreb 1975.

Republike, ipak je sapet mletačkim faktorom, a njegov konačni ishod unaprijed određen: Venecija je treći odlučan faktor ustanka. Veoma je uočljiv legalizam hvarskih pučana spram Venecije, sve do sloma u ranu jesen 1514. Vođe pučana, na čelu s Matijom Ivanićem, nužno moraju voditi računa o mletačkom okviru, jer izvan njega ne postoji nikakav protumletački/protuplemički oslonac.

h) Razvojna dinamika društava

U prethodnim poglavljima pratili smo razvojna područja komunalnih društava u Dalmaciji, od privrede do intelektualnih struktura. U središtu istraživanja bilo je pitanje: kakvim su promjenama u XV i XVI st. podvrgnute njihove razvojne strukture? Utvrđivanje tog procesa temeljni je preduvjet za točniju ocjenu razvojne dinamike društava i objašnjenje pitanja: kakve su bile razvojne mogućnosti dalmatinskih gradova između 1409. i 1550? Taj se postupak može shematski ovako prikazati:

Komunalna društva u Dalmaciji (1409—1550): elementi razvojne dinamike

Prilog 15.

što znači da se zbir promjena u ustrojstvu dalmatinskih gradova XV/XVI st. sastoji od dva procesa, s posve suprotnim obilježjima: a) napredak društava (razvojno gibanje) i b) kočenje društava (razvojni zastoj). Već su i dosadašnja izlaganja pokazala da proces promjena nije bio jednako jak i jednako uočljiv u svim razvojnim područjima. Zbog toga je u razlaganju o razvojnoj dinamici društava najvažnije odrediti opseg i dinamiku djelovanja obaju razvojnih faktora (gibanje/zastoj) na pojedina razvojna područja. Kako je, dakle, izgledala dinamika promjena u nizu struktura: političke vlasti — privreda — društvene klase — intelektualne strukture?

1) Politički odnosi komuna u XV i XVI st. pokazuju najuočljivije promjene i najbrži utjecaj razvojnog zastoja. Venecija u veoma kratkom razdoblju, između 1409. i 1420, osvaja sve dalmatinske gradove i u njihov razvoj unosi sasvim nove političke preduvjete. I turska opasnost potkraj 60-ih godina XV st. naglo ulazi u vidokrug komunalnih društava. Promjene su, dakle, brze, s izrazito negativnim posljedicama koje uvjetuju razvojni zastoj gradova;

2) U privredi dalmatinskih gradova promjene su primjetno sporije, osim u proizvodnji/trgovini solju, i mnogo složenije; u njima se izmjenjuju činiteљи gibanja i zastoja;

3) Pojačana društvena diferencijacija i klasna previranja upućuju na brže razvojno gibanje u odnosima društvenih klasa; ali, čvrste staleške granice imaju suprotno djelovanje i usporavaju takve razvojne tendencije; mogućnosti su temeljitih društvenih promjena u XV i XVI st. sasvim skromne, pa se i u razvoju društvenih klasa izmjenjuju značajke gibanja i zastoja;

4) Razvoj intelektualnih struktura u dalmatinskim gradovima između 1409. i 1550. očituje drugačija obilježja: razvojno je gibanje općenito sporije, ali je uspon književnosti, graditeljstva, kiparstva ili umjetničkih obrta ravnomjeran, bez primjetnih činitelja zastoja sve do druge polovine XVI stoljeća.

Saberemo li navedene odrednice, dobivamo ovakvu dinamičku shemu u najvažnijim razvojnim područjima dalmatinskih gradova:

Komunalna društva u Dalmaciji (1409—1550): razvojna dinamika Prilog 16.

Razvojno područje	Dinamika promjena	Odnos gibanje/zastoj
A) POLITIČKI ODNOSI	najbrže i najuočljivije promjene	izrazit razvojni zastoj
B) PRIVREDA I DRUŠTVO	sporije promjene, primjetnije samo u nekim područjima	prožimanje gibanje/zastoj
C) UMJETNOST I KNJIŽEVNOST	sporije razvojne promjene	ravnomjerni uspon, s jedva primjetnim činiteljima zastoja

Ona pokazuje da najvažnije razvojne strukture između 1409. i 1550. imaju veoma različitu dinamiku promjena i sasvim suprotno djelovanje gibanje/zastoj. Dinamika promjena u komunalnim društvima XV/XVI st. upravo je obrnuta spram opsega njihova razvojnog napredovanja. Zbog toga se zaključci o razvoju komunalnih društava u tom razdoblju ne smiju temeljiti samo na značajkama jednoga razvojnog područja. Uspon književnosti ili graditeljstva u Dalmaciji XV i XVI st. u prividnoj je suprotnosti prema postupnom zastoju u privredi komuna i u razvoju društvenih klasa. Taj nesklad objašnjavamo njihovom različitom dinamikom promjena. Ekonomski zastoj XV st. nipošto ne znači i jače gospodarsko slabljenje komuna, premda je njihova privredna dinamika bila različita (vidi Prilog 9); ekonomska razina dalmatinskih komuna sve do prve pol. XVI st. ne sprečava razvoj graditeljstva i rascvat književnosti. Razvoj kulture i umjetnosti u XV i u većem dijelu XVI st. oslanja se na društvenu baštinu predmletačkog razdoblja, pa je kontinuitet umjetničkog stvaralaštva neosporan. Ali, ako razvojnu dinamiku pratimo u duljim vremenskim periodima, u procesima duga trajanja, na primjer, do kraja mletačkog razdoblja, onda će i taj međudnos struktura biti sve manje protuslovan, a sve jasnijom njihova uzajamna ovisnost. Mletačko-turska politička stiešnje-nost komuna i zastoj privrede već i u XV/XVI st., smijemo to pretpostaviti,

onemogućavaju još izrazitiji uspon kulture i umjetnosti, ali tek nakon sredine XVI st. otprilike, kada počinje postupno slabiti njihov kasnosrednjovjekovni polet, očituje se negativno djelovanje društvenog zastoja u dalmatinskim gradovima.²⁰¹

I napokon, jesu li i u XV/XVI st. komunalna društva svjetovi izdvojenosti? Kako razvojna dinamika utječe na njihov vidokrug srednjovjekovlja? U razvoju komunalnih društava između 1409. i 1550. pojavljuju se činitelji koji su razbijali njihovu izdvojenost, otvarali njihov vidokrug. Već je i mletačka centralizacija, uklapanje gradova u *Stato da Mar* Mletačke republike, države s mediteranskom politikom, bila faktorom otvaranja. Ali, društveni se vidokrug širi i sustavima veza, sve razvijenijim komunikacijama od jadranskog do evropskog područja. Napokon, komunalnu izdvojenost prelaze i nove političke ideje, novi vidici koji su, u skladu s humanističkim poticajima, zanemarivali skućeni svijet komune. Ipak, smijemo li zaključiti da u XV/XVI st. počinje iščezavati okvir srednjovjekovlja? Odgovor je nužno odrećan: društvena je struktura komuna i dalje bila srednjovjekovna u svojim najvažnijim oblicima, od stroge klasne podjele, preko zasebnoga pravnog ustrojstva i vlastitih statuta u svakoj komuni, do zasebnih privrednih sustava. U XV/XVI st. doba prerastanja srednjovjekovlja još je daleko; pojavljuju se samo prvi znakovi prevladavanja.

5) ZAKLJUČAK

Opravdanost razlaganja o nekom povijesnom razdoblju ili pojavi ovisi o mogućnosti uklapanja istraživačkih rezultata u širi vremenski/prostorni opseg društvenog razvoja. Istraživački napor ima, dakle, dvije uzajamno ovisne razine. Kako sažeti rezultate ovog priloga?

Prva istraživačka razina: nastojali smo utvrditi složene promjene u društvenom ustrojstvu dalmatinskih gradova između 1409. i 1550. Temeljni zaključak: u izmjenjivanju razvojnog rasta i razvojnog zastoja u XV/XVI st. prevladava druga značajka — razvoj komunalnih društava sadrži veoma uočljive činitelje zastoja.

Druga razina: zaključak o prevladavajućem razvojnom zastoju dopunjuje predodžbu o razvojnom luku njihova srednjovjekovlja, jer su XV i XVI stoljeće važna etapa njihove razvojne cjeline. Sada možemo sigurnije pratiti proces širenja/stezanja komunalnih društava, pri čemu se oslanjamo na nekoliko uporišta:

²⁰¹ Sociološka povijest umjetnosti i kulture u dalmatinskim gradovima kasnog srednjeg vijeka nije još napisana, a nisu utvrđeni ni kriteriji na kojima bi se ona mogla temeljiti. Takvo istraživanje mora biti slojevito: pored razlika u društvenim preduvjetima umjetničkog stvaralaštva koje uočavamo između pojedinih gradova u Dalmaciji, napose nakon g. 1500, valja uzeti u obzir i razvojnu diferencijaciju društvenih klasa unutar komunā. O razvojnim preduvjetima kulture u Dalmaciji v. Raukar, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, 116—120.

Prvi postupak: usporedba s anžuvinskim razdobljem. Period 1358—1409. neprijeporno je obilježen općim rastom društvenih struktura u dalmatinskim gradovima. Nakon 1409. takvo razvojno gibanje je sve sporije.

Drugi postupak: usporedba s razvojem Dubrovnika u XIV—XVI stoljeću. Razvojni rast Dubrovnika je kontinuiran i veoma uočljiv. Iako problem usporedbe s razvojnim preduvjetima u drugim dalmatinskim gradovima nije ni malo jednostavan i daleko prelazi opseg ovog zaključka, ipak se smije ustvrditi: politička vlast Venecije i turski ratovi bili su važan faktor razvojnih razlika.

Konačni zaključak: razvoj komunalnih društava u Dalmaciji od XII do XVI st. pokazuje jasnu razvojnu dinamiku: sazrijevanje do oko 1350, razvojni vrhunac između 1358. i 1409. koji se u nekim područjima nastavlja i nakon 1409. te zastoje u XV i XVI stoljeću.

S u m m a r y

THE COMMUNAL SOCIETIES IN DALMATIA IN THE FIFTEENTH AND IN THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

This treatise analyses the process of the social changes in Dalmatian cities between 1409 and 1550. The complex changes in communal societies in Dalmatia proceed by reason of the two factors: by including the Dalmatian cities into the state system of the Venetian Republic and by stronger influence of the Turkish wars.

In his chapter »The Evolutional Prerequisites« the author describes the Venetian influence upon the government in communes as well as the changes in demography of Dalmatia. In the chapter »The Economy and the Social Classes« the author considers the economic changes especially the characteristics of the Dalmatian trade and the evolution of the social classes. The special attention is paid to the chapter »The Communal Societies between Progress and Stagnation (1409—1550)«. The particular evolutional spheres from the political ideas to everyday life, in which social changes are reflected, are analysed in it. The author deals with the political view-points of the patricianship adapting itself gradually to the new Venetian rule. Under the influence of Turkish invasions bringing into danger the Croatian hinterland as well as the Dalmatian cities the orations and the epistles proceed against the Turks between 1510 and 1525. Although the antagonism among the social classes is great and manifold the social relations are gradually changed. The politics of Venice influences strongly upon them.

At the end the author defines the characteristics of the social development in Dalmatia between 1409 and 1550.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — prosinac 1982.